

որից ոչ մի կերպ չէք ուզում կտրել ձեր հայեացքը: Հայ գեղագիտական մտքի պատմութեան տեսակէտից անչափ ուշագրաւ է այն փաստը, որ եթէ Յովհաննէս Ջուղայեցի, ինչպէս տեսանք վերը, տեսականօրէն դեռ ճիշտ չէր լուծում գրականութեան ու գեղանկարչութեան սահմանների հարցը, ապա նրա կրտսեր ժամանակակից Ղուկաս Վանանդեցի մի քանի տարի յետոյ հրատարակած իր Պատկերասէր պատկերաւոեաց (Ամստերդամ, 1716) մեծարժէք աշխատութեան մէջ արդէն, ըստ էութեան, հասարակութեան նշան դնելով գրականութեան ու գեղանկարչութեան միջեւ՝ գտնում է, որ մարդն իր գիտելիքներն ստանում է գերազանցապէս պատկերներով, ուստի թէ գրականութիւնը եւ թէ գեղանկարչութիւնը մեզ գիտելիքներ են տալիս պատկերների միջոցով: Ընդ որում պատկեր ասելով Վանանդեցի հասկանում է այն

ամէնը, ինչ իրենից բաց ի մեզ գիտելիք է տալիս նաեւ մէկ այլ բանի մասին (տե՛ս էջ 2):

Հարկ է նշել, որ արուեստի ձեւերի, մասնաւորապէս գրականութեան ու գեղանկարչութեան սահմանների, դրանց դերի ու խնդիրների հետ կապուած հարցերն այդ նոյն ժամանակ կրքոտ վէճեր էին յարուցում նաեւ եւրոպական գեղագէտների շրջանում. հարցեր, որոնք իրենց գիտական-մատերիալիստական լուծումն ստացան միայն Վանանդեցու գրքից ուղիղ կէս դար յետոյ՝ 1766 թ. Լեսինգի «Լատկոոն» գեղագիտական դարակազմիկ աշխատութեան մէջ:

Յովհաննէս (Մրքուզ) Ջուղայեցու գեղագիտական մի շարք արժէքաւոր գաղափարները յիրաւի, պէտք է դառնան մասնագիտական լուրջ ուսումնասիրութեան առարկայ:

ՀՐ. ՄԻՐՁՈՅԵԱՆ

Փիլիսոփայական գիտութիւնների դոկտոր

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Հ. ԱՐՍԵՆԻ ԱՅՏԸՆԵԱՆ (Նորայր Ն. Բիւզանդացու անտիպներից)

Ծանօթութիւն.— Յայտնի է Հ. Արսէն Այտընեանի «Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, հանդերձ ներածութեամբ եւ յաւելուածով» աշխատութիւնը, Վիեննա, 1866, որի «Նախաշաւիղ»-ն է էջ 25-334: Սրա ենթավերնագիրն է՝ «Արդի հայերէն լեզուի ծագումն, էութիւնը, պատմութիւնն ու ներկայ վիճակը»: Հիմնական դրոյթներից մէկն այն է, թէ արդէն հինգերորդ դարում գոյութիւն ունէր «ուսմկորէնը» կամ «աշխարհաբարը», որի բառապաշարի եւ քերականութեան հետքեր յայտնաբերուած են, ըստ Հ. Ա. Այտընեանի, հինգերորդ եւ յետագայ դարերի որոշ մատենագիրների երկերի ձեռագրերում: Ահա այս դրոյթին եւ ի նպաստ բերուած մատենագրական փաստերին հակադրուել է Նորայր Ն. Բիւզանդացին իր վերոնշեալ աշխատութեան մէջ, որ նրա դիւանում անաւարտ է մնացել տետրերում, սկզբի մի քանի էջերի մաքրագրութեամբ (տե՛ս դիւանի մեր ցանկը «Բազմավէպ», 1983, 1-4, էջ 76, համար 327 եւ 335, դիւանում Թղթ. 8:0, 6:1-23, Վաւ. 6:3 եւ 6:18): Սեւագրութեան խորագրում կարդում ենք՝ «Ի քննական քերականութիւն», տակը՝ «Քննական քերականութեան», «Տեսութիւն գիշնական քերականութեան է. Արսենի Այտընեան», 28 յուլիս թեան է. Արսենի Այտընեան», 19 հոկտ. 1887 թուականով: 19 հոկտ. 1887 թուականով մաքրագրուած է 8 էջ վերոդրեալ վերնագրով, վերջին էջում 7 տող միայն, որոնց վերջին բառերն են «(տպ. Ս. Ղազարու, 1877)» Եւսեբիոսի Կեսարացու «Նկեղեցական Պատմութիւն» տպագրի: Սեւագրութիւնից պահպանուած են միայն 145 էջ. ուստի ամբողջական գործը չունենք. մենք համոզուած

ենք, որ Նորայրը գրել էր ամբողջը, որից յետոյ սկսել է մաքրագրել, սակայն մաքրագրութիւնը ութերորդ էջից չի շարունակուել: Հրատարակում ենք այն, ինչ պահպանուել է նրա դիւանում:

Բնական է, էական կամ ուղղագրական ոչ մի փոփոխութիւն չենք կատարել: Արդիականացրել ենք միայն արտաքինը՝ ընդգծումներ, կէտադրական աննշան բարելաւումներ, որպէս բառարանային միւտոր համարուած եւ գլխագիր սկզբնատառով գրուած հասարակ գոյականների, ածականների եւ կամ այլ բառերի մեծատառի փոխարինում փոքրատառով, [ ]-ների մէջ դրուած աննշան յաւելումներ մեր կողմից յատակութեան համար: Նկատեցինք, որ «Նախաշաւիղ»-ից մէջբերումներ կատարելիս Նորայրը երբեմն հեղինակի բառերով նախադասութիւններ է կազմել փոխանակ երկար մէջբերումների, շատ քիչ անգամ էլ իր կողմից մի բառ աւելացնելով, որ մենք ( )-ի մէջ դրեցինք: Նկատեցինք նաեւ, որ «Նախաշաւիղ»-ում բնագրային մէջբերումների տեղերն ստոյգ նշուած չեն. սրանք Նորայրն է լրացրել, սակայն առանց նկատել տալու, երբեմն էլ տեղերը դատարկ է թողել յետագայում ամբողջացնելու համար, որը գուցէ արել էր մաքրագրութեան մէջ: Նորայրն այս աշխատանքը գրել է տետրերում, համարակալելով իր գրած ձախ էջը, իսկ հանդիպակաց էջում ունի բազմաթիւ լրացումներ, առանց ներմուծուելու տեղերի նշման. ներմուծումները մերն են. հեղինակը հաւանաբար դրանք աւելի լաւ պիտի շարկապէր:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
ԺճԵԼԻ ԽԱՄԱՍԱՐԱՆ

**ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
Հ. ԱՐՄԵՆԻ ԱՅՏԸՆԵԱՆ
[Անաւարտ]
ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ՀԱՅԵՐԷՆ Ի ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ ԴԱՐՈՒ**

19 Հոկտ. 1887

Յ. Մխիթարեանք Վիեննայի յամին 1866 երկու նշանաւոր գիրս հրատարակեցին Հայերէն լեզուի վրայ, մին՝ պարծանք Հինգերորդ դարու Գրաբարին, միւսն՝ պարծանք մեր այժմու Աշխարհաբարին. այս երկու գիրք են Հատընտիր ընթերցուածքի Մատենագրութեանց նախնեաց, ի Հ. Թաղէոսէ Թոռնեան, եւ Քննական Քերականութիւն Աշխարհաբար կամ Արդի Հայերէն լեզուի, ի Հ. Արսենէ Այտընեան: Հ. Թ. Թոռնեանի Հատընտիրն հաճոյ եւ ընդունելի եղած է ինձ անդատին յառաջին օրէն. հաւան եմ իւր ոգւոյն, հաւան իւր նպատակին, հաւան բազմապատիկ դիտողութեանցն եւ ուղղութեանց (բաց ի յոյժ սակաւուց). միով իւրք կը մեղադրեմ զպատուական աշխատաւորն, այսինքն թէ ինչո՞ւ հրատարակած չէ տակաւին զՆերկորդ հատորն իւր Մաղկաբաղին: Իսկ Հ. Ա. Այտընեանի Քննական Քերականութիւնն ի քսան ամաց հետէ կը մարտնչի իմ մտացս հետ, կը գրգռէ զիմ առարկութիւններս քան թէ կը խաղաղէ, կ'աճեցնէ զիմ տարակուսանս քան թէ կը փարատէ. կը տեսնեմ ի մատենիդ մեծ հրմտութիւն, եւ թերեւ աւելի մեծ ճարտարութիւն, բայց այսօր՝ ինչպէս քսան տարի յառաջ՝ ոչ ինչ կը գործեն առ իմ թերահաւատութիւնն եւ անհաւատութիւնն ոչ բացատրութիւնքն եւ ոչ փաստք՝ որովք Գերապատիւ Քերականն ապացուցած կը համարի զիւր ենթադրութիւնս:

Մինչեւ յերեւել Քննական Քերականութեան՝ գրեթէ հասարակաց ըմբռնումն էր թէ մեր արդի Աշխարհաբարն է աղաւաղութիւն իմն հին Գրաբարի (Քնն. Քեր., երես 29): Զայս ըմբռնումն «եթէ ոչ սխալ՝ գոնէ շատ անճիշդ եւ պակասաւոր» կը գտնէ Հ. Այտընեան (երես 29), որ կը յայտարարէ թէ «Այսօրուան օրս երկու այլեւայլ հայերէն լեզուաց տէր ըլլալնիս ամէն խնդրէ եւ երկբայութենէ դուրս է» եւ թէ Գրաբարն եւ Աշխարհաբարն երկու էապէս իրարմէ զանազանեալ լեզուներ են զատ նկա-

րագրով եւ բնաւորութեամբ, զատ բառից մթերքով, տարբեր նշանակութեամբք եւ կիրառութեամբ, զատ օրէնքով եւ քերականութեամբ (երես 27). եւ Գեր. մատենագիրն 1500 տարի վեր ելնելով՝ կը գտնէ ի յիշատակարանս հինգերորդ դարուն հին Աշխարհաբար մի՛ որ հետըզհետէ յառաջացած զարգացած «վերջին դարերուս կենդանի լեզուն եղած է» (երես 120):

Օտար է յիմ դիտաւորութենէ Գրաբարի եւ Աշխարհաբարի վէճ յարուցանել ի Տեսութեան, յորում պիտի խօսիմ ոչ ըստ «ընդհանուր լեզուագիտութեան» (երես 30), ոչ ըստ «հոգեբանական օրինաց» (երես 30), ոչ ըստ «փիլիսոփայական-պատմական բանասիրութեան» (երես 31), եւ ոչ ըստ «համեմատական լեզուաբանութեան» (երես 61): Իմ ձեռնարկութիւնս յոյժ պարզ է, քննել եւ մեկնել զհատուածս հինգերորդ դարու մատենագրութեանց, որք Քննական Քերականութեան նախաշաւիղին 63-120 երեսներուն մէջ կարգ ըստ կարգէ կը գումարուին իբր փաստք հին Աշխարհաբարի գոյութեան¹:

Հ. Այտընեան կը գրէ՝ թէ հինգերորդ դարուն մէջ «կա՛ր գրաւոր լեզուէն զանազանեալ խոնարհագոյն – Ընտանեկան կամ Ռամկական – հայերէն բարբառ»² (երես 47): Ոչ ոք կարծեմ կը դժուարի զայս ընդունել, զի ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ եղած է եւ պիտի ըլլայ Ռամիկ ժողովուրդ, որով եւ Ռամիկորէն լեզու. բայց թէ այս Ընտանեկան կամ Ռամկական

¹ Ա. Այտընեանը էջ 120-ի վերջում գրել է. «Հինգերորդ դարու մէջ եւ աւելի ալ յառաջ փնտոցեցինք աշխարհաբար կամ ժողովրդական ստորին լեզուի մը գոյութիւնը» (ՄՄ):
² Քնն. Քեր., «մ'ալ» (ՄՄ):

Հայերէնին «էութեան եւ կերպին» վերայ «մեր հետաքրքրութիւնը շատացընելու չափ նիւթ կ'ընծայեցընէ մեզի մեր բուն հին (հինգերորդ դարու) մատենագրութիւնը» (երես 49-50, 53), – թէ «մեր ոսկեղէն մատենագրութեանց շատ տեղերը մեզի թողուցած մանր մանր յիշատակարանները՝ պէտք ենք նոյն ժամանակներուն աշխարհիկ լեզուին մնացորդ նշխարքն անուանել» (երես 50), – թէ այս «աշխարհիկ լեզուին» կը վերաբերին մեր «ոսկեղէն մատենագրութեանց» մէջ ուրեք ուրեք երեւցած «քիչ մը անքերական մասերն, ինչպէս են՝ անսովոր հոլով մը, սխալ համարուած խոնարհում մը, նորանշան առում մը կամ նշանակութիւն մը» (երես 52), այս ամենայն իմ Տեսութեան առարկայն պիտի ըլլայ:

«Հինգերորդ դարու հայերէն լեզուն, – որու ոսկեղէն ժամանակները նոյն դարուն կէսերը չ'անցնիր, – (կ'ըսէ Հ. Այտընեան յերես 53), թէեւ ըստ էութեան նոյն սակայն ոճոյն եւ կերպին նկատմամբ իրարմէ որոշ աստիճաններ կամ այլեւայլ դասեր կը կազմէ», յորոց ինքն կը դատէ կ'առնու միայն երկու դաս, առաջնոյն ներկայացուցիչ դնելով Պատմութիւն Փաւստոսի Բիւզանդայ, եւ երկրորդին Զգօն գիրս Յակոբայ Մծբնացոյ. «երկու դասերուս ալ, կը յարէ, չէ թէ միայն քերականական-տրամաբանականը, այլ նաեւ շատ բառերն ու բացատրութիւնները սովորական լեզուէն, եւ ընդհանուր մատենագրական ոճէն դուրս են, եւ առանձին կերպով մը արեւելեան (եւ ըստ մասին արեւելեան-ժողովրդական) խօսուածքը կը ներկայացընեն» (երես 53, 54): Փ. Բիւզանդայ եւ Յ. Մծբնացոյ կարգերուն վերայ Հ. Այտընեան կ'աւելցնէ երրորդ կարգ մ'ալ, որ է «Հինգերորդ դարուն կէսէն ետքը երկրորդ թարգմանչաց դասը, որոնք կ'երեւայ թէ ստորին կամ ուսմական գուցէ նաեւ գաւառական մասին ալ յարգ տալ ուզենաւ զաւառական մասին ալ յարգ ամբառնալ: Ասով մանաւանդ կրնայ մեկնուիլ այն զարմանալի երեւոյթը՝ որ անհամար արմատ բառեր, եւ առաջին կարգի պիտանի համարուած բառեր, որ հնոց քով խորթ կամ խորչելի էին, ասոնց որ հնոց քով խորթ համարուեցան: Այն բառերէն քովն ընտիր համարուեցան: Այս բառերէն ոմանք դեռ հիմակուան աշխարհաբարին բուն սովորականներն են» (երես 55-56): Երրորդ կարգին «գլխաւոր ներկայացուցիչ» կը դնէ զԴաւիթ Անյաղթ, եւ կը շարունակէ. «Երեք գլխաւոր ընդդիմակաց կարգերն ալ, որչափ որ իրարու ընդդիմակաց կարգերն ալ, որչափ որ բնաւորութեամբ իրարմէ ծայրէ ծայր հեռու ըլ-

լան, ... կու գան մէկ կէտի վրայ կը միանան ըստ միոյ հայեցման. այսինքն ժամանակին ուսմականին խոտորիլ եւ չխորչիլ իրենց գրաւորին վրայ մատենագրական լեզուին անընտել եղածները պատուաստել, մեզի մասնական աշխատութիւնը թողլով՝ զանոնք քննելու, հաւաքելու՝ եւ քովէ քով կցելով հինգերորդ դարու ուսմական քերականութիւնն ու բառարանը յօրինելու» (երես 56-57): Եւ որպէս զի «Միւղիւրն աւելի ապահով լուծում» ունենայ «մերձաւոր ժամանակներէն համեմատութեան կէտ մը» կը փնտռէ Հ. Այտընեան, «որ նոյն հանգամանքները պայծառ երեւցընէ: Այս համեմատութեան կէտն աւասիկ կու տան մեզի (Քննական Քերականին խօսքերն են) Ղազարայ Փարպեցոյ գրուածքները, որոնք քիչ շատ ծանօթ եւ վկայուած են՝ իբրեւ հին աշխարհիկ լեզուի մը գրի առնուածը, եւ որոնցմէ վարը բերուած օրինակները խնդիրն անտարակուսելի կ'ընեն: Որչափ որ հին կամ կանխագոյն գրութիւն մը ասոր կը մերձենայ, կամ մանաւանդ որչափ նոյնութիւն որ հնոց քով ասոր աշխարհիկ լեզուին հետ կը տեսնուի, այնչափ աւելի հին ուսմականին գոնէ մերձաւոր լեզու մը ապացուցեալ համարելու է» (երես 57-58):

Այսպէս Հ. Այտընեան զՓ. Բիւզանդայ Պատմութիւն, զՅ. Մծբնացոյ Զգօնն, զԴ. Անյաղթի մատենագրութիւնս, զՂ. Փարպեցոյ Պատմութիւնն եւ Թուրքն առ Վահան Մաւիկոնեան, եւ սոցա չորեքուց նոյնատեսակ գրութիւնները մանր կրկնելով եւ քաղելով՝ յերեւան կը հանէ զհինգերորդ դարու Աշխարհաբար Հայերէնն, որոյ «ընդհանուր յատկութիւնն է պարզած լեզու ըստ քերականական մասին, միշտ դիւրագոյն եւ նուազ կնճռեալ ձեւերու նախամեծարութեամբ իսկ մասնական յատկութիւնները գլխաւորաբար կը տեսնուին՝

- Ա. Բառերու եւ անոնց նշանակութեան վրայ.
- Բ. Բառերու ձեւոց վրայ.
- Գ. Հոլովներու եւ յօքնակիներու կազմութեան վրայ.

³ Քն. Քեր.՝ «...հաւաքելու, համեմատելու եւ քովէ...» (ՄՄ):

- Դ. Թուական եւ մասնական անուանց վրայ.
- Ե. Նախդիրներու եւ նախադրութեանց վրայ.
- Զ. Բայերու եւ դերբայներու վրայ.
- Է. Համաձայնութեան վրայ.
- Ը. Խնդրառութեան վրայ.
- Թ. Կիրառութեան վրայ.
- Ժ. Ոստիկաններու կամ շարադրութեան ընթացքին վրայ» (երես 61, 62):

Փափագելի էր որ Գեր. Քերականն ճշդիւ ըսէր մեզ թէ ո՞չք են այն մատենագրութիւնք զորս նոյնատեսակ կը կոչէ Բիւզանդայ Պատմութեան, ո՞չք են Զգօնի նոյնատեսակներն, ո՞չք են Անյաղթի եւ ո՞չք Փարպեցոյ ընկերներն: Փափագելի էր նոյնպէս որ փոխանակ Բ. Զ. Ա. Փ. սկզբնատառիւք նշանակելոյ զվկայութիւնսն՝ զորս յառաջ կը բերէ չորից պարագլխոցս եւ սոցա նմանեաց գրքերէն (երես 64), առընթեր իւրաքանչիւր հատուածի դէնքը զանուն մատենագրին եւ զերես մատենին*: Ոչ ինչ նուազ կարեւոր էր յակնել յանուանէ նշանակել, փոխանակ աստղանշանօք զանագանելոյ (երես 64), զայն ամէն օրինակս՝ որ վերոյիշեալ չորս կարգերէն (Բիւզանդ., Զգօն, Անյաղթ, Փարպեցի) դուրս կը գտնուին «Ի բարձրագոյն մատենագրութեան» (երես 113, ծան. 108, երես 114, ծան. 109), այսինքն յճանիկ Կողբացի եւ ի թարգմանութիւնս Աստուածաշունչ գրոց եւ Ոսկեբերանի, այլովքն հանդերձ: Ծանր խնդիր մի կը յուզուի.

* «Բիւզանդայ եւ Զգօնի կարգէն մէկանց տասը հատուածքէ անլի գրութիւն ունինք ձեռքերնիս», կը գրէ Զ. Այտրնեան (երես 54, ծան. 9): Ընթերցողներս դիտեցին հարկաւ որ ես ուք հասար միայն նշանակեցի. 1. Ազաթանգեղոս, 2. Բիւզանդ., 3. Եւսեբիոս, 4. Եփրեմ, 5. Զգօն, 6. Կորիւն, 7. Մակարայեցիք, 8. Վարք Հարանց: Միւս գրութիւններն, որոնց կ'ակնարկէ Զ. Այտրնեան, անծանօթ են ինձ, եթէ տասը հատորէ անլի ըսելով կ'իմանայ Եփրեմի մատենագրութեանց հատորներն:
 Դ. Ծանօթագրութեան համարը միայն կայ, առանց դիտողութեան (ՄՄ):

բողոքովին նոր վարդապետութիւն մի կը ներկայացուի. «Լուին անապատ» մի կ'առաջնորդուինք, «ուր մեզի անմոլար ապահով շաւիղ բանալու համար՝ աջէն ձախէն կը գտնենք հետքեր⁵, որոնք թէեւ ոչ ցանցառ՝ բայց դժբախտութեամբ շատ քեթեթ⁶ կոխուած են» (երես 49): Զ. Այտրնեան, որ կը խոստովանի թէ այս հետքերս շատ քեթեթ են, պէտք էր յիշէր նա եւ թէ ստոյգ եւ վաւերական հետքերէն զատ կան սուտ եւ անվաւեր հետքեր, կրկին կոխուած հետքեր, եւ կ'արժէր որ ամենայն դիւրութիւն տար այնուցիկ յիւր ընթերցողաց որ բնագրաց դիմելու հարկ կը զգան, աչօք տեսնել եւ մատամբ շօշափել կ'ուզեն, միով բանիւ անձամբ քննել եւ ստուգել աւելորդ աշխատութիւն չեն համարիր:

Վասն հետի իմ Տեսութեանս ընթերցողաց կը դնեմ ահա ուրոյն զմատենագրութիւնս եւ զթարգմանութիւնս՝ որք Զ. Այտրնեանի չորեքպատիկ բաժանման կը վերաբերին, որչափ մանրախուզիւ կարողացայ գտանել. կը դնեմ նաեւ «բարձրագոյն մատենագրութեանց» ցանկը, եւ ամենայն օրինակաց քով կը նշանակեմ մասնաւորաբար զանուն եւ զերես մատենին, ըստ ներելոյ իմ գիտութեանս, որպէս զի իւրաքանչիւր ոք ձեռնհաս ըլլայ ինքնին ճշմարտել զհաւաստիս իմ ցուցմանս:

1. Արդ Գեր. Քերականն «Բիւզանդայ նոյնատեսակ» անուամբ կ'իմանայ զհետեւեալ գիրս.

Ազաթանգեղոս (ա. տպ. Ս. Ղազարու, 1835).

Կորիւն Վարդապետի Պատմութիւն Երանելոյն Մաշթոցի (տպ. Ս. Ղազարու, 1833).

Մակարայեցոց երեք գիրք (յԱստուածաշունչ մատենին, տպ. Ս. Ղազարու, 1860).

Վարք Հարանց, մասամբ, այսինքն ա. Պատմութիւն Մակարայ Եգիպտացոյ (տպ. Ս. Ղազարու, 1855, հ. Ա, երես 89-97): Քննական Բերականութեան յերեսն 99-100, ի

⁵ Քն. Բեր.՝ «հարկ է աջէն ձախէն հետքեր փնտել» (ՄՄ):
⁶ Ընդգծուած նորայրինն է (ՄՄ):

ծան. 82, Զ. Այտրնեան օրինակ կը բերէ ի Վարուց աստի Մակարայ զհատուածս, «Մի անգամ մտանեմ տեսանեմ, եւ ելանեմ գնամ աստի» եւ այլն (տե՛ս ի Վարս Հարանց, հ. Ա, երես 91), եւ կը ծանուցանէ թէ «Հինգերորդ դարէն քիչ ետքը գրուած կ'երեւայ»: Իսկ յերես 93, ծան. 70 կը գրէ՝ թէ «Հինգերորդէն քանի մը դար ետքը կը սկսին կարեմաւ, ցանաչեմաւ, մօտեմաւ մեր սովորականները», մինչդեռ կարեմաւ կը գտնուի ի սմին Վարս Մակարայ, երես 89: - ք. Վարք Յոնանու Թեգրացոյ (Վարք Հարանց, հ. Ա, երես 97-112): - գ. Վարք Յոնանու Գրացոյ (Վարք Հարանց, հ. Ա, երես 113-125). Քննական Բերականութեան յերեսն 86, ի ծան. 56, Զ. Այտրնեան օրինակ կը բերէ ի Վարուց Յոնանու Գրացոյ զհատուածն «Մի զմի իջուացուք» (տե՛ս ի Վարս Հարանց, հ. Ա, երես 123), եւ կ'ըսէ. «Հինգերորդ դարէն քիչ ետքը գրուած կ'երեւայ»: - գ. Որ յերկիրն Եգիպտացոց Հարանցն պատմութիւն (Վարք Հարանց, հ. Ա, երես 207-270): Ի Տեսութեանս Վարք Հարանց ըսելով կ'իմանամ միայն զբովանդակութիւն վերոյիշեալ երեսացը:

Բիւզանդայ Պատմութիւն, է տպ. Ս. Ղազարու, 1832:

2. «Զգօնի նոյնատեսակ» անուամբ կ'իմանայ.

Եւսեբիոսի Կեսարացոյ Եկեղեցական Պատմութիւն (տպ. Ս. Ղազարու, 1877):

[Շարունակութիւնը՝ սեւագրի էջ 12-ից ՄՄ]:

Եփրեմի Ասորոյ Մեկնութիւնք Աստուածաշունչ Գրոց, Համաբարբառն, եւ Մեկնութիւնք Թղթոց Պաղոսի (տպ. Ս. Ղազարու, 1836, հատորք Ա, Բ, Գ):

6. Մծբնացոյ Զգօնն է տպ. Կոստանդնուպօլսոյ, 1824:

3. «Դաւիթ Անյաղթի նոյնատեսակ» անուամբ կ'իմանայ.

Ալեքսանդրի Պատմութիւն (տպ. Ս. Ղազարու, 18 [. .]):

⁷ Մաքրագիրը վերջանում է այս սողով (ՄՄ):

Ներքէ Վարդապետի Պատմութիւն Վարդանանց.

Մ. Որոնեացոյ Պատմութիւն Հայոց.

Փիլոնի Երբայեցոյ.

Դաւիթ Անյաղթի մատենագրութիւնք են ըստ Ս. Ղազարու:

4. «Ղազար Փարպեցոյ նոյնատեսակ» անուամբ կ'իմանայ.

«Քանի մը հին ուսմականս մանր գրքուածներ Փարպեցոյն ժամանակէն» (երես 64): Կ'երեւի թէ այս «ուսմականս» գրուածներէն մին է Կանոնգիրք, զի յերես 78, ծան. 34, եւ յերես 116, ծան. 113, «Եթէ գայթաղանք (կամ գայթանք) առնէ» վկայութիւնն նշանակեալ է ի նոր Հայկազնիին իբր ի Կանոնգրոց (տե՛ս ի բառն Գայթանք): Իսկ յերես 65, ծան. 4, «Ժողովուրդքն Հայոց յոյժ շատ են քան զԺողովուրդն Հրէից» վկայութիւնն ուստի՝ է, չգիտեմ:

Այս չորս կարգերուն, այս ինքն Բիւզանդայ, Զգօնի, Անյաղթի, Փարպեցոյ եւ սոցա նմանեաց գրուածոց բառերն կամ ձեւերն որ «Ս. Մեսրոպայ առաջին եւ գործակից աշակերտաց» (երես 50) գրուածոց մէջ ալ կը գտնուին, կամ որ միայն յետոցս գրուածոց մէջ կը գտնուին՝ առանց օրինակաց ի Բիւզանդայ, ի Զգօնէ, յԱնյաղթէ, ի Փարպեցոյ եւ ի սոցին ընկերաց, Զ. Այտրնեան լոկ աստղանշանիւ կը զանազանէ (երես 64), մերթ անուանելով «Բարձրագոյն մատենագրութիւն» (երես 113, ծան. 108, երես 114, ծան. 109), մերթ «առաջին կարգի բարձր գրութիւնք» (երես 57, ծան. 12), մերթ «հին հայերէն բնագիրներ» (անդ), եւ այլն*: Ես

* Միւս անուններն են «հին մատենագրական հայերէն» (երես 62), «հին գրաւոր լեզու» (երես 64, ծան. 2), «հին մատենագրական լեզու» (երես 66), «ճշգրտայն մատենագրական ոճ» (երես 66), «ճիշդ եւ ծանր գրաւոր» (երես 67), «բարձրագոյն գրութիւն» (երես 67, ծան. 10), «ազնիւ մատենագրական լեզու» (երես 81), «բարձրագոյն գրաւոր ոճ» (երես 87), «բարձրագոյն լեզու» (երես 94), «Մեսրոպեանք» (երես 94), «ճշգրիւ գրաւորական» (երես 96), «ճշգրտայն գրաւոր» (երես 104), «բուն եւ ճիշդ մատենագրական լեզու» (երես 108, ծան. 100), «ճշգրիւ գրաւոր ոճ» (երես 110):

«Այսու ամենիւ երեւի պնդութիւն» (Ոսկ., Մեկն., Տրտոսի, 295). «Ամենայնիւ զատեալ մեկնեալ» (անդ., 325):

«Եթէ ոչ յամենէ առեալ, առանձինն ոչ կազմի» (Ոսկ., Մտք., Բ, 745. պարիսեան օրինակն՝ յամենայնէ):

«Եւ զծամս հիւսէին, որ են թիւք ամէն ամենայն պատրանացն» (Ոսկ., Ես., 37):

«Զի թէ ոչ զամէն, գոնեա սակաւ ինչ ժառանգեցեան» (Ոսկ., Ես., 470). յօրինակին եղծեալ են բառքը, եւ կայ միայն եմ, գոնեա սակաւ. հրատարակիչն այսպէս ուզած է լրացուցանել զմիտս բանին:

«Զի անկապուտ ամէն զգուշութեամբ պահիցի» (Ոսկ., Մեկն. Հո., 411):

Ամէն բառն եթէ ուամիկ ըլլար՝ Ոսկեբերանի թարգմանիչն եւ Կորիւն վարդապետ անշուշտ ամենայն կը գրէին եւ ոչ ամէն. իսկ եթէ բաւական պատճառ ունինք զամէն ուամիկ կարծելու, պէտք է ամբաստանել գետին դարուց գաղափարողս որք անշուշտ զամենայն փոխած են յամէն: Չեմ համամիտ այն անձին որ գրեց քանի մի ամիս յառաջ. «Ամէն՝ որ հին դասական մատենագրութեան մէջ գրեթէ անուր է, արդի լեզուի բառ կը համարուի»: Համարինք թէ ասորական ճապար եւ շաղփաղփի [վերեւում՝ տափակ. ՄՄ] մատենագրութեանց թարգմանութիւնք Զգօնն, Եփրեմ եւ Եւսեբեայ Եկեղեցականն հայ լեզուի դասական մատենագրութիւնն չեն. այլ Ոսկեբերանի թարգմանիչն եւս դասականն չէ. Կորիւնն եւս, սքանչելի Կորիւնն եւս դասականն չէ:

2. Հերիք կը գտնուի յԱռաջին Մակաբայեցոց, ԺԶ, 3: «Յորժամ սմա հերիք լինի եւ կամ հերքեսցէ» (Փրկոն, Լին., 401): «Եւ այս ցայս վայր հերիքասցի» (Յոհ. Կթ., Յիշատ., 195. բաւականացի, 197):

3. Շատ (փոխանակ բազում կամ առանել) բառի օրինակ կը բերէ Հ. Այտընեան ի Բիւզանդայ կարգէն. «Շատ անգամ ըմբռնեալ է զիս» (Վարք Հարանց, Ա, 220). «Շատ գինի տայր ըմպել» (Բիւզ., 237). «Շատ նեղութիւնք հասանեն» [...]: «Շատ փորձ փորձեաց» (Բիւզ., 167). «Շատ ինչ խօսէր». «Շատ գոթ ընդ իրեարս շփոթեաց». «Յառաջու շատ լեալ ի միող վայրի» (Բիւզ., 253):

Ի Փարպեցոյ ստէպ. «Շատ անգամ ճանապարհորդեալ էր» (երես...): «Շատ վտանգ հասանէ» (երես 310). «Ի շատ ումեքէ» (երես...):

Ի բարձրագոյն մատենագրութենէ բերուած օրինակներն են. «Ի շատ ժամանակէ», «Դեռ աւուր շատ կայ» (Ծնն. Իթ, 7). «Շատ եւ բազում անգամ». «Շատ բազում անգամ». «Կարի իսկ շատ պատճառս ունիմք» (Ոսկ., Բ Տիմ., 176):

Յիշեմ ի բարձրագոյն մատենագրութենէ եւ ուրիշ օրինակներ. «Շատ շահիմ» (Ոսկ., Տրտ., 338). «Բազում, շատ» (Ոսկ., Փիլիպ., 421). «Կարի շատ» (Ոսկ., Կողոս., 528). «Կարի շատ կեայ» (Ոսկ., Կողոս., 528), «Շատ տալ» (Ոսկ., Կողոս., 607), «Շատ երբեք» [...]:

Նոյն շատ բառի մակբայակերպ գործածութեանն (փոխանակ յոյժ կամ կարի) օրինակ կը բերէ Բիւզանդայ կարգէն. «Շատ յամառեաց այրն» (Բիւզ., 267): «Շատ զանձնս յանդուզն վարեցի» (Բիւզ., 257):

Ի Փարպեցոյ. «Շատ հեռի են» (très լատ), մակբայ), «Շատ ծանր լինի», «Շատ աւելի» (մակբայ), «Շատ վատթար է», «Շատ լաւ է», «Անվստահ եմ շատ» (très), «Շատ նուազ եմ». «Ժողովուրդն Հայոց յոյժ շատ են քան զժողովուրդն Հրէից» (այս վկայութիւնն որ Փարպեցոյ կարգէն է, անծանօթ է ինձ):

Ի Զգօնի կարգէն. «Ո՞վ շատ ելոյժ զաբաթն, Փրկի՞չն թէ նոքա» (Նփր., Համար., 183). «Ո՞ր շատ են, տի՞ւքն եթէ գիշերքն»:

Շատ մակբայօրէն կայ եւ ի բարձրագոյն մատենագրութեան. «Շատ (beaucoup) ուտել» (Ժողովուրդ, Ե, 11). «Շատ (beaucoup) տալ» (Ոսկ., Երբ., 469). «Չուր շատ ըմպել» (Ոսկ., Երբ., 470). «Կարի շատ ստիպել»:

Նոյն է Հարանց Վարուց եւ Փարպեցոյ շատ անգամին հետ (Ոսկ., Ա Տիմ., Ա, 5). «Սակաւ ի շատէ» (Կիւրեղ Երուս., Կոչ., ընծ., Ժ, 367), «Փոքր ի շատէ» գորոյ զվկայութիւնս աւելորդ կը համարիմ, «Եթէ շատ», որու այժմ աշխարհաբար կ'ըսենք շատ շատ, գղ. tout au plus (Միրաք, ԺԼ, 8):

«Եթէ շատ ոք ձեռնհաս իցէ, եւ եթէ սակաւու» (Ոսկ., Բ Տիմ., 177):

«Բազում եւ շատ ինչս ունիցի» (Ոսկ., Երբ., 473):

«Սակաւ, շատ» (Ոսկ., Երբ., 473):

«Շատ ննջեցեալք եւ բազում հիւանդք» (Ոսկ., Երբ., 484):

«Ճարտկաշատ» (Ոսկ., Ես., 94):

«Շատ կեալ» (Ոսկ., Մտք., Ա, 128):

«Մարդաշատ» (Ոսկ., Ա Տիմ., 34):

«Շատի ցանկանալ» (Ոսկ., Մտք., Ա, 189 եւ Ոսկ., Փիլ., 414):

«Շատ ինչս ստանալ» (Ոսկ., Մտք., Ա, 215):

«Կարի շատ» (Ոսկ., Մտք., Ա, 333. Ոսկ., Ես., 284):

«Շատ առնուլ» (Ոսկ., Մտք., Ա, 355 եւ Ոսկ., Փիլ., 414, 451):

«Շատ շրջիլ» (Ոսկ., Մտք., Բ, 487):

«Որչափ շատ բարիս» (Ոսկ., Մտք., Բ, 743):

«Շատ յամել» (Ոսկ., Մտք., Գ, 138):

«Շատ գտանեն ծաղիկս» (Ոսկ., Ես., 94):

«Եկաց շատ» (Ոսկ., Ես., 234):

«Շատ» (Ոսկ., Ես., 415, 438):

«Արծաթ շատ ունիցի» (Ոսկ., Ա Տիմ., 34):

«Շատ քան զ» (Ոսկ., Ա Տիմ., 84):

«Վարդապետք շատ են» (Ոսկ., Ա Տիմ., 84):

«Զիք ինչ շատ» (Ոսկ., Ա Տիմ., 86):

«Որդիք շատ իցեն» (Ոսկ., Բ Տիմ., 175):

«Շատ չունէիր» (Ոսկ., Բ Տիմ., 235):

Թէ՛ Հ. Այտընեանի յիշած օրինակներէն եւ թէ՛ իմ յաւելցուցածներէս տեսանք թէ շատ իբր «բազում» կամ «առաւել» եւ իբր «յոյժ» կամ «կարի» անխտիր գործածուած է հինգերորդ դարու բուն հին եւ ընտիր մատենագրութիւններէն: Իսկ շատանամ (փոխանակ բազմանամ) եթէ այժմ միայն Փարպեցոյն քով¹² կը գտնուի եւ շատութիւն (փոխանակ բազմութիւն) եւ շատութիւնս («Բազմութիւնք անմիայն Ազաթանգեղոսի» (երես 543) եւ Անհրնարին շատութեամբք», երես 543) եւ Անյողթի¹² քով կը գտնուին, հաւանական է թէ բարձրագոյն մատենագրութեան քով գործածած են նոյն բառը, քանի որ ըսած են շատ (փոխանակ բազում):

4. Ու շաղկապի երկու օրինակ կը բերէ Հ. Այտընեան, «գուցէ երկուքն ալ երկբայական» (երես 64, ծ. 2. տեն եւ Քեր., երես 135):

¹² Աղբիւրի ստոյգ նշման փակագծեր գրել է բայց նշմանը չկայ, ինչպէս ուրիշ տեղերում էլ (ՄՄ):

առաջինն է ի Բիւզանդայ, «Գարգամանակ սկիւ, ու ի պատիւ գլխոյ հանգոյցք թագի» (Բ, երես 245), երկրորդն ի բարձրագոյն մատենագրութենէ՝ յՈսկեբերանի Երբայեցոց մեկնութեանէն, ԺԱ, 505, «Զոյց ու շաղփաղփութիւն»: Ես յիշեմ երրորդ օրինակ մի դարձեալ հինգերորդ դարու մի մատենագրէ. «Վաշխս ու տոկոսիս պահանջեաց» (Յոհ., Մանդակ., 63): Բայց որովհետեւ «երկբայական» կը կոչուի ու, չեմ յերկարեր:

5. «Տեղ որ յայտնապէս տեղի բառին արմատն է, եւ հիմայ աշխարհաբարի մէջ մնացած», Բիւզանդայ, Զգօնի Անյողթի «գրութեանց եւ Փարպեցոյն մէջ ալ երբեմն կը տեսնուի» կը գրէ Հ. Այտընեան յերես 65, եւ յետ յիշելու այլեւայլ օրինակներ ի Բիւզանդայ կարգէն, կը յաւելու. «Նոյնպէս կը գտնուի մանաւանդ հինգերորդ դարու կէսէն ետքը՝ տեղ, տեղաց, տեղք, որ եօթներորդ դարէն ասդին աւելի հասարակ եղած կը տեսնենք: Այս արմատը դարձեալ մակաղատեղ հին բարդութեան մէջ մնացած է: Փարպեցին ունի նաեւ բանականտեղ, կոռուատեղ: ... Զգօնի նիզակատեղ բառը սխալ գրութիւն կ'երեւայ» (երես 65, ծ. 7):

Դիտողութիւն. Տեղ գտանի ի Յիշատակարանի գրելոյ ի թուին ՆՈԼ (Քսի. 999). «Եւ յայլ տեղ գտի գերանելոյն տեսուն Յոհաննու Ոսկեբերանի կարճատու մեկնութիւն չորեքտասան թղթոյն Պաւղոսի» (Բզմ., 1875, 12ա): Արդարեւ տեղ բառն ի բարձրագոյն մատենագրութեան ոչ միայն մակաղատեղ բարդութեան մէջ մնացած է, այլ եւ ի մակաղատեղ բառի (Բրս., Վեցօր., Լ, 174), որ Եփրեմի մէջ կը գտնենք գրուած մակաղատեղի: Ազաթանգեղոս եւս ունի մատատեղ, 91. եւ հինգերորդ դարու կէսէն ետքը Եղիշէ ալ ըսած է մաշակատեղ. իսկ Զգօնի նիզակատեղն, « առ զսուրն, եւ զնիզակատեղ սրոյն ի ծառոյ անտի կենաց» (երես 359), ըստ իս ուղղելի է զնիզակատեղ, ինչպէս կը համարի եւ Նոր Հայկազեանն. համեմատէ ընդ հետեւեալ վկայութեան նորին Զգօնի. «Տեղ սրոյն բարձեալ է յերեսաց ծառոյն կենաց» (անդ, երես 117). «Պատեաց ընդ արեւելից կողմանէ զդրախտն փափկութեան ի սուր տէգ նիզակի» (Նփր., Մեկն. Արար., 24). «Սուր տէգ նիզակի» (անդ, 25): Խղատեղի (Ոսկ., Մտք., 99), գերեզմանատեղի (Ոսկ., Մտք., 130), մեհենատեղի (Բիւզ. 38): Վերոյեղեալ բարդութիւններէն դուրս առանձինն

երեսունեւերից» փոխանակ «քսանից եւ միոյ, քսանից եւ երկուց, երեսնից եւ երից» (Ջրգ. Գեր., երես 64) եւ այլն եւ այլն: Այսպէս եւ յայնժամ, սեռ. յայնժամու: «Եւ սկսաւ կարգալ զնա՝ յառաւաակ յորժամ ծագէր արեգակն մինչեւ ցօրհասարակ» (տպ. ցօր հասարակ) (Նեեմի, Լ, 3). քննելի եւ այսօր: Այսպէս եւ այրուծի, այրուծիոյ, այրուծիով. իսկ գատ գատ՝ այր ու [տողամիջուկ՝ եւ. ՄՄ] ճի, առն եւ ձրոյ: Վրանժամու: Մէջգետին, «ի մէջգետին անցանել» եւ ոչ «ի մէջ գետնոյ անցանել»:

«Անտարակոյս ասոնց կարգէն են դաս մը բառեր ալ որոնց գործածութիւնը հին մատենագրական լեզուին մէջ շատ ցանցառ էր՝ առանց (գէթ ըստ մեծի մասին) խորթ կամ խոտան համարուած ըլլալու. իսկ յաջորդ դարուց ուսուցիչներն մէջ շատ հասարակ կամ մանաւանդ միակ սովորական եղած է»¹⁴: Այսպէս են աշխատանք (փոխանակ աշխատութիւն), արմանալ, ուս. արմանալ (փոխ. գարմանալ), բռնել, բռնեցի (փոխ. բռնուի հարկանել), գրկել (փոխ. գիրկս արկանել), դժուար (փոխ. դժուարիմ), երկուն կամ երեկուն (փոխ. երեկոյ), գարկանել, հին ուս. գարկանել, նոր ուս. գարմել (փոխ. գարկուցանել, հարկանել), գրուցել, իրաւ է, ծուռ (փոխ. թիւր), հաղ, նոյնպէս հին ուս., իսկ նոր ուս. հեղ (փոխ. անգամ), հաստ եւ բարակ (փոխ. պինդ եւ անօսր), հաստատ (փոխ. հաստատուն կամ հաւաստի), ցար (փոխ. հնար), մօտիմ, մօտեցայ, եւ ներգործական մօտեցուցանել (Փարպեցի) (փոխ. մերձեցանալ, մատչիմ, մերձեցուցանել), յոգնիմ (փոխ. վատակիմ), նամակ կարդալ (փոխ. թուղթ ընթեռնուլ), նօսր (փոխ. անօսր), շալակ (փոխ. ողն), շուք (փոխ. ստուեր), որիշ (փոխ. ուրոյն, գատ), պագանել (փոխ. համբուրել), պախել, հին ուս. վախել (փոխ. գահի հարկանիմ), վիզ փոխ. պարանոց), տակ (փոխ. յատակ), տաք (փոխ. ջերմացել), փակ (փոխ. փակելալ) «Գուցէ փակ իցէ դուռնն» (Փարպեցի), փակ առնել (փոխ. փակել), քայլել (փոխ. գնալ):

Բայրան (Նորեն., Ա, իբ, եւ Ոսկ. ...). գիւնեգնուութիւն (Փիլոն... տե՛ս գիւնեգն, Ոսկ.:

Մեկն. Մտք., եւ Գ Մակար.). ապագովել (Փիլոն եւ Պիտոյից գիրք, երես ... տե՛ս եւ յոսկ., Մեկն. Մտք., երկիցս, երես...):

Կենդանի բառն, որու համար Հ. Այտընեան կ'ըսէ (Գնն. Գեր., երես 137, ծան. 4) թէ «Ճաններորդ դարէն ետեւ» գազանի կամ անասնոյ նշանակութիւն առած է, կը գտնուի եւ Առաջին թարգմանչաց քով փոխանակ անասուն կամ երէ բառի. «Ամենայն անասուն զիւր նմանին սիրէ, եւ մարդ զընկեր իւր» (Ոսկ., Եւ, 438). «Ամենայն կենդանի սիրեցէ զնմանի իւր, եւ մարդ զընկեր իւր» (Ոսկ., Մեկն. Նփես., Բ, Յորդ. 687). Սիրաբայ թարգմանիչն ըսած է. «Ամենայն երէ զնմանին իւր սիրէ, եւ ամենայն մարդ զմերձակոր իւր» (ԺԳ, 19): «Կենդանին այն (այսինքն ուղտն) չարայուչ է եւ ռիսապահ» (Ոսկ., Մեկն. Երբայեցուց Թղթիմ, անտիպ). տե՛ս չարայուչ ի նոր Հիզգ.: «Երկրաբիր կենդանոյն (այսինքն խոզին) է գետնատրտունջ լինել» (Ոսկ., Մեկն. Փիլիպ., անտիպ հատած զոր յիշէ նոր Հիզգ. ի բառն Գետնատրտունջ լինիմ եւ երկրաբիր): Կենդանի իբր «անասուն», Ոսկ., Եւ., 444:

Աշխատանք կը գտնուի ի Յառաջաբանին Ազգաթանգեղեայ, երես 10. «Որք եւ մեծ աշխատանքով երկայն ճանապարհացն զթոշակն բաւեցուցին»: Վիեննայի Մխիթարեանց կրկնագիր Ազգաթանգեղոսն որ ի հատուածիս փոխանակ «երկայն ճանապարհացն» գրած է «երկայնուղայ (տե՛ս եւ Յոհան կթ., 169) նամապարհաց», չգիտեմ թէ աշխատանք ընթերցուածն ունի թէ աշխատութեամբ: Աշխատանք բառն Ազգաթանգեղոսի անոր համար երկրայական կը թուի ինձ, զի եւ նոր Հայկազեանն կ'ընթեռնու յԱզգաթանգեղոս «Քրտամբք եւ աշխատանքով», մինչդեռ տպագիրն Ս. Ղազարու ունի «Քրտամբք եւ աշխատութեամբ» (երես 378). տե՛ս նաեւ երես 66, «Քրտունք եւ աշխատութիւն»: «Ոչ ցաւք եւ ոչ աշխատանք ոչ եւս գոյ» (Յայտն. Յովհ., ԻԱ, 4): Մակայն համարինք թէ Ազգաթանգեղեայ Յառաջաբանին թարգմանիչն ի հինգերորդ դարու ստուգիւ «մեծ աշխատանքով բաւեցուցին» գրած է: Եթէ աշխատանք ուսուցիչ բառ է՝ որովհետեւ մեր ուսուցիչն այսօր աշխատանք կ'ըսէ, ապա ուրեմն բարձրագոյն մատենագրութեան փորձանք բառն ալ, որ նոյնպէս մեր ուսուցիչն բերանը մնացած է, ուսուցիչ բառ է. տե՛ս «Յայտ ի Յոբայ փորձանքն է» (Եզնիկ, 181), «Ի Յոբայ փորձանքն է ուսանել... ի տերուական իսկ փորձանքն իմանալի է» (Եզնիկ, 77): Տե՛ս փորձանք եւ Երկրորդ Օրէնք, Բ, 19. Գաղատ., Գ, 13. Յակոբոս, Ա, 12:

¹⁴ Նախաշաւիղ, էջ 66. յաջորդող բառերը էջ 66-ի ծան. 8-ում են, բայց նորայրը այբբենական կարգի է դրել (ՄՄ):

ճանապարհէն ուսանել... ի տերուական իսկ փորձանքն իմանալի է» (Եզնիկ, 77): Տե՛ս փորձանք եւ Երկրորդ Օրէնք, Բ, 19. Գաղատ., Գ, 13. Յակոբոս, Ա, 12:

Փորձանք, փորձութիւն. արեւմտարեւմտ, արեւմտարեւմտիւն. արգասատանք, արգասատութիւն. բարեխօսանք, բարեխօսութիւն. կայ բարեխօսանք եւ ի Մեսրոպ Երէց. գարդարանք:

Արմանալ կը գտնուի ի Բիւզանդ, Գ, Ժ: Այս բառս կը գտնուի բազում ուրեք եւ ի թարգմանութիւնս Փիլոնի: Զարմանալեաց (Ոսկ., Մտք., Գ, 64). զարմանալ (Ոսկ., Եւ., 131):

Բռնել կայ ի բարձրագոյն մատենագրութեան երկիցս ի Սիրաբ, Զ, 28. ԻԶ, 10. ԼԱ, 2:

Գրկել կայ ի Զգօն, Ժ, 302, որ ուղղելի է գրգել: «Որ ի գիրկս գրկեալք եւ գրուեալք էին» (Յոհ. կթ., 143), ուղղելի է գրգեալք, որպէս դնի յողբս Երեմիայ, Գ, 5: Որովհետեւ այս բառիս մի միայն օրինակ ունինք ի Ե դարէ (ընդգրկել), է յանկարծ ԺԲ դարու: Զեմ հաշուեր գրկել որ կայ ի բարձրագոյն մատենագրութեան ի Կոչումն ընծայութեան, երես 85, «Յինքեան գրկեալ ունի», որ յայլում օրինակի է գոգեալ. տե՛ս եւ երես 90 «Զամենեսեան ինքն գոգեալ ունի»:

Դժուար. կայ ի բարձրագոյն մատենագրութեան. «Եւ Աստուծոյ չէ ինչ դժուար գայն գիտել» (Ոսկ., Մեկն. Մտք., Բ, 616). «Անհրնարինցն եւ դժուարացն (գժուարացն), վրտա՛հ եւս պարտիս լինել» (անդ, Բ, Ժ, 589). «Զիք ինչ դժուար եւ դժուարակ» (Ոսկ., Տիտ., 313). «Լեբանցն եւ բլրոց խոնարհել, եւ դժուարաց ի դիւրինս դառնալ» (Ոսկ., Եւ., 248): «Եւ կարի փութիցն դժուար է գտնուիլութիւնն մոռանալ» (Ոսկ., Մտք., Ա, 282). «Զեմ դժուար իբր» (Վարք Ս. Անտոնի, 33. ա՛յլ օրուար իբր): Զեմ հաշուեր. «Դժուար» «Զեմ դժուարիմ»: Զեմ հաշուեր. «Դժուար» (Կոչ. ընծ., 66), «Դժուար ինչ իցէ»: Դժուար (Կոչ. ընծ., Ծնն. տե՛ս Ոսկեհատ. «Ի դժուար կայ եւ յոսկ., Ծնն. տե՛ս Ոսկեհատ. «Ի դժուար» ըին ինչ իրաց» (Ոսկ., Կոչու., 622). «Դժուար» (Եւ., Եկեղ. Պտմ., երես 560 երկիցս, 561). «Եւս, Եկեղ. Պտմ., երես 560 երկիցս, 561). «Զճմարտաց հաւատացելոց չէ ինչ դժուար գիտել գայս» (Զգօն, 263):

Ընտիր նախնիք անխտիր կը գործածեն անհնար եւ անհնարին, դիւր եւ դիւրին: Ոսկեբերանի վկայութիւնք կը բաւեն ինձ գիտնական համար թէ դժուար եւ դժուարին նոյնպէս լու համար թէ դժուար եւ դժուարին նոյնպէս

անխտիր գործածեալ է հինգերորդ դարու կիսէն յառաջ, աստի եւ դժուարաւ մակբայ:

Երկուն կամ երեկուն. կայ երկիցս ի բարձրագոյն մատենագրութեան. «Զկէս նորա այգուն, եւ զկէս նորա երեկուն» (Ղեւոն., Զ, 20). «Յորժամ սեղանն իսկ առաջի կայցէ երկունն» (Ոսկ., Մտք., Բ, Ժ, 542):

Այս երկու վկայութեանց մէջ ալ երեկուն կամ երկունն մակբայ է եւ նշանակէ «ընդ երեկս, յերեկոյին». յերեկ բառէ երեկուն, ինչպէս այգ բառէ այգուն. կայ եւ «Զատչի ի գիշերի»: Իսկ երկուն, գոյական, իբր երեկոյ, աշխարհաբար իրիկուն, եթէ Հ. Այտընեան գտած է ի բարձրագոյն մատենագրութեան, անծանօթ է ինձ:

Երեկուն աստ ածական է. «Զիս՞ ըր կարէին տեսանել... գաստեղս լուսաւորեալս յերեկուն եւ յառաւօտին ժամանակի» (Ոսկ., Եւ., 54. Թոռեսեան մեկնէ՝ «իրիկուան ժամանակ», 277):

Երեկուն եւ աստ ածական. «Երեկուն ժամը դրացի եւ մերձակոր է խաւարային գիշերոյ» (տպ. գիշերույ) (Եղշ., Ի Խաչեղ. Գսի., 288):

Աստ մակբայ. «Զի երկունն հրամայէր լուանալ եւ սուրբ լինել» (Ոսկ., Մտք., Բ, 730). այսպէս ուղղի գրեալն յօրինակին երկուցունցն. ուղղի ըստ յունիս եւ ըստ Յոհ. Երզնկացուց, որ ունի երեկոյն:

«Քանզի լուսին հնգետասաներորդիւն լուսալիր լինի, փոխանակելով յարեգակնէ զոյնն՝ երեկունն. եւ այգուն նմա ի ձեռն տայ» (Փիլ., Լին., Ա, դա, 63). «Ընդէ՞ր, երից երեկեցելոց՝ ասէ. Եկին երկու Հրեշտակքն ի Սողոմ ընդ երեկս: Աբրահամու երեւին երեք, եւ ի միջօրէին, իսկ Ղովտայ՝ երկու, եւ երեկուն... քանզի երեկ զմիջին անջրպետն հասեալ ընկալաւ. ոչ է յանգումն սուրբնեան, եւ ոչ գիշերոյ սկիզբն» (անդ, Գ, Լ, 269, 270). եւ ի Փիլոն երեկուն է մակբայ յերկու տեղիս, հոլովական երեկ բառի, զոր ապա վարէ: «Գայր երեկունն սուրբն Անտոն» (ՎՀ, Ա, 226):

Զարկանել. կայ ի Բիւզանդ, 233. «Զարկանելին թագաւորին Պապայ»: Թէ բուն հին նախնիք ըսած են նաեւ ներգործաբար զարկանել փոխ. զարկուցանել կամ հարկանել,

«Այր ժողով է եւ մօտէ, ուրախ առնէ եւ քաջալերէ» (Զգօն, 337):

Յոգնիմ. «Եւ յոգնեցաւ ժողովուրդն ի ճանապարհին» (Թիւք, ԻԱ, 4). կայ եւ ի գիրս Պիտոյից: Յաւգնիմ (Սեբէոս, 66, 90, 128բ, 148, 167):

Նամակ կարդայ. [առանց դիտողութեան. ՄՄ]:

Նօսք. գայս բառ կը յիշէ Նոր Հյկգ. ի Մ. Նորենացւոյ Պատմութեան, Գ, գ. «Փոքր էր յանձնէ, եւ ճօր ոսկերօք». այլ Ս. Ղազարու մեծադիր տպագիրն 1865 ամի ունի «Փոքր էր յանձնէ եւ անարի ոսկերօք», եւ ի ծանօթութեան կ'իմացնէ թէ երկու օրինակը ունին ճօր, եւ մի արինակ անճօր: Ուղիղ ընթացումն կամ անարի է, կամ անճօր. եւ չեմ ընդունիր թէ Նորենացի ճօր գրած ըլլայ:

Շալակ. ինձ թուի թէ այս բառի նշանակութիւն ոչ է ողմ («կունակ»), ինչպէս կ'իմանայ Հ. Այտընեան, այլ «կունակի վրայ կրելի պարկ կամ մախաղ»: Այս բառ կը գտնուի բարձրագոյն մատենագրութեան մէջ. «Քաղեաց ի նմանէ ազդի լի շալակալ» (Դ թագ., Դ, 39. յոյնն կ'ըսէ «ձորձով»). «Ձնա ինքն յերկիր հողեալ շալակալ շրջեցուցանէին» (Բ Մակ., Թ, 8. յոյնն՝ «բառնալեօք» կամ «պատգարակալ»). կայ եւ ի Թղթիմ Ղ. Փարպեցւոյ առ Վահան Մամիկոնեան. «Այնուհետեւ ի շալակս իւրեանց առաւել քան ի տեղիդ փութային համբարել» (տպ. համբարել). «Եւ Յովել ի ծուկնս իջեալ շալակ ունէր առաջի. եւ գտեալ գնչխարս սրբոյն՝ գնացին խնդալով» (Մովս. Կաղանկատ., 4. Ա, 163, տպ. Շահնագարի): Սոյն բառս կայ եւ ի շալակամատն (շալակամատն) բառի բարձրագոյն մատենագրութեան, այսպէս ի Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ Մեկնութեանն Թագաւորութեանց գրոց:

Շուք բառի չորս վկայութիւն կը բերէ Նոր Հայկազեանն ի Փիլոնէ. կայ եւ ածական դիրքաշուք ի նմին Փիլոնէ: Բայց բարձրագոյն մատենագիրք եւս խղճած չեն գործածել գայս բառ. այսպէս ի Մեկնութեան Ծննդոց գրոց որ ի Կիւրղէ Աղեքսանդրացւոյ. «Ձէ անձնաւոր (խաւարն), որպէս եւ կարծեմք, յարարածոց կարգի, այլ յերկրէ եւ յերկնից յետ լուսոյն մեկնելոյ շուք անկեալ եւ ստուերացեալ» տես Հ. Թաղ. Թոռնեան, Հատընտիր ընթերց., երես

394). «Ակսանին փոքրկանալ ստուերք տարերց երկրի եւ կարծել շուք հասակաց ի միջօրեայ ժամանակի» (Բրս. Վեցօր., 2, 125. տես ի Հայկական բառաբանութիւն, երես 54, թուահամար 38): Եւ Մանդակունի. «Ձոր օրինակ շուք իւր անմեկնելի է ի մարդոյն, նոյնպէս եւ մեղքն անմեկնելի գհետ երթան գողւոյն» (Ե, 69):

Որիշ (փոխ. ուրոյն, գատ). «Ձատ եւ որիշ» (Նոր., Ա, 31). այս բառ կայ ի Փիլոն, կայ եւ յեղիշէ եւ ի Մամբրէ՝ որիշ որիշ, փոխանակ ուրոյն ուրոյն:

Հնագոյն է վկայութիւնն յԱգաթանգեղոս. «Նոյնպէս եւ թուզն գտեսիլ իւրոյ տերեւոյն, եւ զարար կեղեւոյն, եւ զտարր մրգոյն ի նմանէ որիշ. եւ այլքն ի նմանէ ուրոյնք» (Ագաթ., 479, բ, տպ.). «Նա եւ մանրախոտքն դալարիք, իմն իմն եւ այլ եւ այլք եւ որիշ նմանութեամբք ի միմեանց» (անդ, 482): «Նորամանգեցաւ Ղամբե խրատուն իւրով՝ որ առ կանայս իւր՝ խառնել զագգն, որ որիշ էին յաւուրց անտի Կայնի եւ Սեթայ» (Եփր., Մեկն. Արար., 37). «Թլփատութեամբ յայտ եւ որիշ էին Ներայեցիք» (Զգօն, 213). «Ձատ եւ որիշ ի միմեանց բնութեամբքն իւրեանց...գատ եւ որիշ են ի միմեանց բնութեամբքն իւրեանց» (Բրս., Վեցօր., 2 111). «Ոչ յառաջինն մեր ասացեալ գիրս, եւ ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցուք շարել, այլ գատ եւ որիշ» (Նոր., Յաղագս Բիւրասպեայ). «Մարդկային միտքս...պատիւ առեալ ի բնութեանն մեծ իմն եւ գատ եւ որիշ յայլոցն» (Փիլ., Կեմդ., 129). «Ձատ եւ որիշ» (Պիտ., Գ, ա, 375):

Եթէ որիշ, որ նոյն է ընդ մեր այժմու ուրիշ բառին, ուսմիկ բառ է, եւ պէտք էր մատենագրական բառով ըսել գատ, ինչպէս կ'ակնարկէ Հ. Այտընեան, եւ կը գտնեմ որ գատ բառն ալ ուսմիկ է, վասն զի ինչ որ Նգնիկ հինգերորդ դարու կէսէն յառաջ ըսած է «Վարուքն գատ են ի միմեանց» (երես 116), մենք այսօր կ'ըսենք «Վարքով գատ են մէկը միւսէն»:

Պագանեմ (փոխ. համբուրեմ). «Պագանեմ հին բառ մըն էր՝ գրաւորի մէջ միայն մէկ երկու անգամ գործածուած. «Կամէի պագանել զգարչապարս ոտից նորա» (Նսթեր, ԺԳ, 13) եւ

այլն. եւ անկէ դուրս մինակ երկիր պագանել ոճոյ պահուած: Ասկէ է երկրպագել բարդ բայն որ մէկ կամ երկու տեղ Զգօնի կարգին մէջ կը հանդիպի, իսկ ոսկի դարէն դուրս (Անյաղթի կարգին բոլոր յաջորդացը քով) շատ սովորական եղած է» (Քնն. Գրք., երես 66, ծան. 8):

Այս պագանեմ բաց ի գրոցն Նսթերայ կը գտնուի «համբուրել» ոչ նշանակութեամբ յԵփրեմի Արարածոց մեկնութեան, 109. «Դարձոյց (Յովսէփ) զերեսս իւր, եւ փախեալ յայնմանէ (ի կնոջէն Պետափրեայ) որ փախաբեալ ցանկայր պագանել զնա»: Կայ եւ յԵրրորդ Թագ., ԺԹ, 18, «Ձամենայն որոյ ոչ իցէ կրկնեալ ծուկն Բահաղու, եւ զամենայն բերան որոյ ոչ իցէ պագեալ զնա». Նոր Հայկազեանն կ'ըսէ յետին վկայութեան համար. «Կարծի առանձինն վարիլ, բայց եւ անդ պարտ է իմանալ ըստ յունին՝ պագեալ նմա գերկիր»: Եփրեմի, եւ մանաւանդ Նսթերայ գրոց վկայութիւնն կը ցուցնեն մեզ թէ յառաջ քան զկէս հինգերորդ դարու ընտիր մատենագիրք ըսած են պագանեմ, փոխ. համբուրեմ:

Իսկ երկրպագեմ, որոյ համար կը գրէ Հ. Այտընեան թէ «մէկ կամ երկու տեղ Զգօնի կարգին մէջ կը հանդիպի» եւ այլն, կը գտնուի եւ ի բարձրագոյն մատենագրութեան. «Եւ զի ոչ լոկ մարդոյ ի տհաս հասակի երկրպագեիմ (մոգքն), ի պատարագացն՝ զոր Աստուծոյ պարտ էր մատուցանել, յայտ առնէին» (Նսկեր., Մեկն. Մտք., Ա, 104): Կայ երկուս եւ յԱգաթանգեղոս. «Որում եւ երկրպագեալ (մոգքն), եւ պատարագս մատուցեալ» (293-294). «Ձի առ հասարակ հասեալ՝ ոք յայն տեղի՝ Արարչին Աստուծոյ երկրպագեալ՝ ծուկն կրկնեցեն» (575). «Պահ եւ ապաւէն գերկրպագեալ ամենեցուն զնոյն նշան կանգնէր» (584): «Նրեցուն զնոյն նշան կանգնէր» (584): «Նրեցուն զնոյն նշան կանգնէր էր անունն Քրիստոսի» (Եւս., Եկեղ., 18). «Նրկրպագի նա տոսի» (Եւս., Եկեղ., 18). «Գաղիոս (իմա՛ իբրեւ Աստուած» (անդ, 25). «Գաղիոս (իմա՛ Քրիստոս) առ ոմանս ի նոցանէ իբրու այն թէ Գաղիոնոս» (անդ, 409). «Փոքրկրպագեղով երկրպագի» (անդ, 409). «Փոքրկրպագեղով երկրպագի նա զանունն երկրպագեալ» (Եփր., Մեկն. Արար., 226):

Պախեմ (փոխ. գախի հարկանիմ). կը գտնուի Բիւզանդայ կարգէն ի գիրս Ա Մակաբ., 2, 10. «Պախեալ եմ ի սիրտ իմ ի հոգոց իմոց». եւ Անյաղթի կարգէն ի գիրս Փիլոնի (երկրցս ի

Լիւս.). այլ կը գտնուի ստէպ եւ ի բարձրագոյն մատենագրութեան. «Ձարհուրին, պախիմ» (Նսկ., Եւս., 120). «Ոչ առ մարմնոյն՝ տկարանալ մատնէին ի պարտութիւն, այլ առ ի խորհրոցն պախիմոյ, զի ինքեանք զանձինս տային ի պարտութիւն» (Նսկ., Մեկն., Եւս., 172). «Նրկեալ, պախեաց, տագնապեցաւ» (Նսկ., Մեկն. Եփես., 770). «Ձարհուրին, պախիմ, յարատուս հարկանին» (Նսկ., Մեկն. Եւս., 120): Բարձրագոյն մատենագիրք ըսած են նաեւ պախեցուցանեմ (արդէ՛ աշխարհաբար վախեցնեմ). Նսկ., Մտ., Բ, 503. Նսկ. Մտ., Գ, 10. Նսկ., Եւս., երկցս՝ 80, 91, 101. սրտաբախ (Նսկ., Ա, 660, 688): Այս բայի բախ (աշխ. վախ) յարմատոյն բարձրագոյն կարգի մատենագիրք ըսած են նաեւ սրտապախ առնել (Նսկ., Եւս., 221), սրտապախ լինել (Նսկ., Եւս., 78, 95). իսկ Պիտ. սրտապախ առ, սրտապախ պակուցումն:

Վիզ (փոխ. ուլմ, պարանոց). կը գտնուի յԱնյաղթի կարգէն ի գիրս Փիլոնի. «Քանզի են ոմանք՝ որք աքացանօքն մօտ գան, բայց լանջօք եւ վգաւն եւ գլխաւ (կամ՝ գլխօք) հակատրեմն՝ ընդվզեալք յետս կոյս՝ գօրէն կռոցաց հակատրեղով. եւ կիսով մարմնոյն աքացանօքն յառաջ կոյս մատչին. իսկ ի լանջաց ի վեր կոյս յետկոյս յող նեալք, գօրէն այնոցիկ՝ որոց լարքն ցաւեն եւ շիշք» (կամ ջիւֆ) (Փիլ., Լիմ., Բ, ԻԴ, 106). «Իսկ լիբք հայեցուածք, եւ վիզ բարձր, եւ ստէպ ստէպ շարժումն յօնաց, եւ սիր գնացք, եւ ոչինչ ամենեւին ի վերայ չարեացն շիկնել եւ ամաչել, նշանակ է հոգւոյ մախաղի» (անդ, Դ, ղԹ, 324): Այլ կը գտնուի եւ ի բարձրագոյն մատենագրութեան. «Ձհարկանէ զվիզը (լուծն Քրիստոսի), այլ վասն յօրինուածութեան եւեթ կայ ի վերայ» (Նսկ., Մտք., Բ, 582). «Քաղցր է (լուծն Քրիստոսի), թեթեւ է. ոչ հարկանէ զվիզը (տպ. զվիզս), այլ փառաւորէ...: Արա ի ներքոյ լծոյ զտրմուղ վիզը (տպ. վիզս), եւ լեր անդրաւոր Քրիստոսի» (Սեբեր., Ժ, 185). «Կերպաս զգեցեալ, ... զվիզն բարձրացուցեալ, զպարանոցն ընդողմեալ» (ընդողմեալ) (Նսկ., Ա Տիմ., 93). «Ձվզէ եւեթ կալեալ՝ յողթէր» (Եւս., Քրոն., Ա, 301, յորմէ եւ Մ. Նորեն., Բ, 48, ընդվզանք. Փիլ., Լիմ., 105):

15 -8- տառի վերեւ՝ ց. որով՝ մարմնոցն (ՄՄ):

բառերը ըլլան: Խնդրոյն լուծումն ընդունած կը համարինք, եթէ նախադասութիւնը չըջենք եւ հարցընենք՝ թէ ինչո՞ւ արդեօք այդ աշխարհաբարի յատուկ եղածները գրաւորին անսովոր եղեր են. — յայտնի է՝ որ հասարակ լեզուի մը յատուկ ճանչցուած ըլլալնուն համար: Եւ ասկէ՝ դիւրաւ կը հասնինք միւս երեւութիւն ալ մեկնութեանը՝ թէ ինչո՞ւ ասելի ընտանեկան բարբառոյն մերձաւոր լեզու մը բանեցնողներուն քով յաճախ են ատոնք, եւ ոչ մէկալ նոնց որ աւելի ճիշդ մատենագրական լեզուի յարած են»:

Գեր. Քերականն, որոյ վարդապետութիւնն է թէ գրաբարն եւ աշխարհաբարն «երկու էակն իրարմէ զանազանեալ լեզուներ են», չէր կրնար այլազգ հետեւանքներ հանել. նա՝ հաւատարիմ իւր կարծեաց՝ հինգերորդ դարու առաջին կիսոյն այն ամէն բառերն եւ նշանակութիւններն որ նոյն են մեր այսօրուան աշխարհաբարին հետ, մատենագրական լեզուի անընդել կամ անսովոր կը ճանաչէ եւ հասարակ լեզուի կը վերագրէ: Եւ որ կը համարիմ թէ գրաբարն եւ աշխարհաբարն մի եւ նոյն լեզուներն են էապէս, ջանամ լուծանել Հ. Այտընեանի յարուցած խնդիրը: Վերագոյն ըսի, որ մեր հին մատենագրութիւնն եթէ ամէն ծանօթ ու պիտանի բառ ի գիր չէ անցուցած, պատճառն ուրիշ բան չէ բայց եթէ հինգերորդ դարու յիշատակարանաց մասամբ եւեթ առ մեզ հասած ըլլալն, եւ ցուցի որ Նոր Հայկազեան Բառարանէն դուրս անթիւ անհամար բառեր եւ ոճեր գտնուած են առ մեօք ի նորագիւտ մատենագրութեանց հինգերորդ դարու: Ո՞ր գիտէ թէ առաւելագոյնն չգտնուիր գրադարանաց անկիւնները փոշուոյ ներքեւ ծածկուած գրչագրաց մէջ: Տեսանք որ Հ. Այտընեանի «գրաւորի անսովոր» եւ «հասարակ լեզուի յատուկ» կոչած բառերն կը գտնուին բազմապատիկ վկայութեամբ բարձրագոյն մատենագրաց կարգին մէջ: Յիշեմ ուրիշ բառեր ալ որ «աշխարհաբարի մնացած եւ անոր սովորականներն եղած են». աման (փոխ. անօթ), վայրեմ, այրեմ, անոյշ (փոխ. քաղցր), քրվաթ, բուրդ (փոխ. ասր), գեր (յոյր)¹⁶, աստառ, քափեմ (նետեմ), լամ (փոխ. արտասուեմ), խաբեմ, խեմ, (փոխ. ըմպեմ), քազաւոր (արքայ), երագ (փոխ. անուրջ), խօսք (փոխ. բան), մատիմ (փոխ. բազմիմ), ծածկեմ (փոխ. քափուցանեմ),

կտրեմ (հատանեմ), կրակ (փոխ. հուր), մագ (հեր), փոք (փոխ. որովայն), մոխիք (ամիւն, գագաղ), մաղմաղ, տարի (փոխ. ամ), միտախառն (Եւս., եկեղ. պատմ.), մուխ (Փիլոն) (ծուխ, Եղիշէ):

Այս ամէն բառերս որ կը գտնուին Աստուածաշնչի, Եզրեկայ, Ոսկեբերանի, Կիւրդի Աղեքսանդրացւոյ նման բարձր եւ ամենաբարձր մատենագրութեանց մէջ գրաբար բառեր են թէ աշխարհաբար. աշխարհաբար են, պիտի պատասխանէ անշուշտ Հ. Այտընեան, վասն զի մեր այժմու ուսմիկն ոչ զանօթ գիտէ, ոչ զասար, ոչ զարտասուեմ, ոչ զքափուցանեմ, ոչ զորովայն: Ուրեմն բնաւ բարձրագոյն մատենագրութիւնք չունինք. ուրեմն ազնիւն եւ հասարակն, բարձրն եւ ստորինն, ընտիրն եւ խորքն ու խոտեղեմն հաւասարապէս պատիւ գտած են Սահակայ ու Մեսրոպայ մի քան զմի քաջ աշակերտաց կողմանէ, որոց գրուածոց չըբնաղ մարգարիտներն եւ ակունքն թաղեալ են ցեխի եւ գայռի մէջ: Ուրեմն զուրկ ենք ի դասական մատենագրութեանէ (ինչպէս յայտարարեց ոմն թէ Կորիւն եւ Ոսկեբերան չեն դասական մատենագրութիւնք, այնու զի ամէն գրած են փոխ. ամենայնի): Ռամիկը ինչո՞ւ «չատ անգամ ծածուկ հնութեանց աւանդապահ» պիտի ըլլար (երես 70), եթէ աշխարհաբարն ուղղակի բխած չըլլար ի գրաբարէն, եթէ աշխարհաբարն աղաւաղութիւն չըլլար գրաբարի:

Գաւառի Հայք միայն Ազաթանգեղոսի հօրուտն եւ մօրո՞ւտն պահած են (Քնն. Քեր., 70, ծան. 16) եւ չունին անթիւ գրաբար բառեր որք որդի ի հօրէ կենդանի մնացած են ցարզ յիւրեանց բերանս: Եթէ Հ. Այտընեան ուղեւորէր ի Մուշ, ի Վան, ի Պոտրջուր, յԱկն, ի Բոգնիք, բազում բառեր պիտի լսէր ժողովրդեան բերնէն որք Ոսկեբերանի եւ Եզրեկայ բառեր են. ուրեմն այն բառերն եւս աշխարհաբար պիտի համարուին: Տեղ = անկողին:

Աւելորդ կը համարիմ նարայիկ, ճիւղ եւ շամփին (երես 71): Մարդապետ (Մեսրոպ երէց):

Բ. ԲԱՌԵՐՈՒ ՁԵՒԸ
(Երես 72-76)

Հ. Այտընեան կը գրէ յերես 72. «Մեր արդի լեզուն գրաբարէն կամ ընդհանրապէս նոր լե-

¹⁶ «Գիրուկ» (ՄՄ):

զու մը իւր հնագուէն գատող երեւելի գանազանութիւն մ'ալ է բառերուն ձեւը կամ կերպարանքը. եւ ինչպէս յայտնի է, նոր բառերն առհասարակ ամփոփմամբ, սղմամբ, կրճատմամբ պարզուած կ'ըլլան հիներուն բաղդատութեամբ: Այս մասին բաւական է հին ժամանակներէն քանի մը հետքեր գտնել՝ որոնք մեզի լեզուին բռնելու սկսած ուղղութիւնը կամ անոր բերումն ու դիտումը ցուցնեն»:

Երես 73 [ծ. 21 եւ 22] կը յիշէ հինգերորդ դարու բարդերէն՝ բանբեր, ռամիկսպաս եւն (Բիւզանդ...), խաչխանու, քրիստոնիք, քրչեղ, վաղխասուկ եւն (Ձգօն...), չարկամ, վատտոնիփի, տգէտխորհուրդ (Փրպ...), եւ ի բարձրագոյն մատենագրութեանէ արքայկաղին (Կիւրեղ, Կոչ. ընծ...), արեւմուտք, շնկնիթ (Ոսկ...), քրիոր, քրմուղ: Կը յիշէ հինգերորդ դարու ածանցներէն պանկուիթիւն, տապրիկ գօրք (Բիւզանդ...), խոնկերութիւն (Ղ Փրպ., գօրք (Բիւզանդ...), խոնկերութիւն (Ղ Փրպ., Թուրք առ Վահան Մաիկունեան...) եւ ի բարձրագոյն մատենագրութեանէ ուժգին, պանպանութիւն, պարտիզպան, վարձկան:

Ձեմ երկարոր այս բարդերու եւ ածանցներու վերայ որք նոյն իսկ Հ. Այտընեանի վկայութեամբ հասարակ են թէ՛ բարձրագոյն մատենագրութեան եւ թէ՛ Բիւզանդայ, Ձգօնի եւ Փարպեցւոյ կարգերուն:

Յիշեմ միայն Մանգկերտ քաղաքի անունն որ կը գտնուի առ Փարպեցւոյ յերես 74. «Տէր ի Մելիտէ, Մանգկերտոյ եպիսկոպոս»։ Յայտնի է թէ հին անունն է Մանգկերտ, որ սղմամբ եւ ամփոփմամբ եղած է ի բերան ուսմիկն Մանգկերտ: Կարելի՞ բան է որ Լազար Փարպեցի նախ կերտ: Կարելի՞ բան է որ Լազար Փարպեցի նախ Մանգկերտ գրած ըլլայ, եւ ապա յերես 190-191 ելլէ յանկարծ միտքը գայ որ Մանգկերտ ուսմիկորէն է եւ պէտք է գրել «Տէր Մելիտէ, որ էր յազգէն Մանգկերտեցեացն»։ Տաւաղ, որ էր յազգէն Մանգկերտեցեացն Մանգկերտ լակոյս չկայ, որ Լ. Փարպեցի գաղափարած է նաեւ յերես 74, եւ ուսմիկ գաղափարուն զՄանգկերտ փոխած է ի Մանգկերտ, ըողն զՄանգկերտ փոխած է փոխել ի մոռանալով զՄանգկերտեցեացն փոխել ի Մանգկերտեցեաց: Նոյնպէս Ձեմուքայ թարգմանիչն Մանգկերտ գրած է (Պատմ. Տամանիչն Մանգկերտ գրած է (Պատմ. Տարօն, երես 40), ինչպէս ունին արդէն երկու օրինակք. բայց հրատարակիչքն որովհետեւ սովորութիւն ըրած են բազմագոյն ձեռագրաց

հետեւիլ նաեւ ի յայտնի սխալս եւ ի կամակորութիւնս, թողլով զերկուց օրինակաց Մանգկերտ ընտիր գրութիւնն՝ հետեւած են երեք սխալագիր օրինակաց որ ունին Մանգկերտ (տե՛ս Մանգկերտ, Քեր., 282):

Հ. Այտընեան կը գրէ յերես 73. «Հինգերորդ դարուն (մէջ...) արմատականները կը սկսին ամփոփուիլ»։ Այսպէս [ծան. 24] ակըզմեալ (ակըզմեալ, Պիտ., 571) (փոխ. ակազմեալ, տե՛ս աշխարհաբար՝ պարտըկած), ակընջօք (փոխ. ականջօք), գոքընչի (փոխ. գոքանչի, տե՛ս տախտըկի եւ այլն), ընկեալ (փոխ. անկեալ), ընկողին (փոխ. անկողին), տե՛ս ընկած:

Ընկեալ կը գտնուի յՈսկ., Մեկն. Եւ., երես 342. «Ընկեալ ի մուրուրութիւնս», այլ Թոռնեան համարձակ սրբագրած է անկեալ, երես 318, Հատընտիր ընթերց.:

Ըստ իս անվաւեր են հինգ օրինակք ալ. հինգերորդ դարու մատենագիրներէն եւ ոչ միոյն մտքէն անցած է գրել ակըզմեալ, ակընջօք, գոքընչի, ընկեալ, ընկողին:

Երկաթագիր գրչագրաց Ա եւ Ը նշանագրաց նմանութենէն ինչ որ Աքշիբագաւան (տպ. Աքի, Բագաւան) գրուած է յԱշխարհագրութեան Խորենացւոյ, երես 610, նոյնն կարդացուած է Լքշիբագաւան ի Պատմութեան Ղեւոնդ Երեցու (տպ. Կարապետ Եզեանց, Պետրոսըզ, 1887, երես 101): Առանձաբ աւուն կարդացուած է Ըռանձաբ ի Պատմութեան Ստեփանոսի Ուսպեղեան (տպ. Էմին, Մոսկուա, 1861, երես 153): Արաւտաբոյժ Մոսկուա, 1861, երես 153): Արաւտաբոյժ բառն կարդացուած է արբուտաբոյժ՝ եւ կրկին բառն կարդացուած է արբուտաբոյժ՝ (ն փոխական լ ի) ի սխալմամբ արբուտաբոյժ՝ (ն փոխական լ ի) ի Պատմութեան Թովմայի Արծրունոյ (տպ. Կ. Պոլսի, 1852, երես 27): Օժընդակուրիւն (Պոր., Պոմ. Հոփիս.):

Այսպէս է եւ անշուշտ աւժանդակ բառն որ կարդացուած է աւժընդակ (Փարպեցի, երես 65), քաւարծի, որ կարդացուած է քաւարծի ի Մեկնութեան ընթերցումոց Գրիգորի Արշարունոյ (եթմնորդ դար): Բովընդակի (Մամբրէ, 75): Այլանդակ, այլընդակ, այլընդակութիւն (Եղշ.): Անհատ (Ոսկ., Մտ., Գ, դակութիւն (Եղշ.): Անդմըշ (Փ. Բիւզ., 53, պիտի ընդհատ): Անդմըշ (Փ. Բիւզ., 168), Ընդմըշ (անդ 169): Ընդորոտութիւն

(փ. անդորրութիւն, Փիւն, Ի Յովնան, 609). «Իսկ քեզ արտաքին երեսք դժմենի տնկոյր, սնունդ անհատ շինեցեալ՝ պարսպի կերպարանաց նմանեալ էր, իսկ ի ներքս՝ ընդորրութիւն ցողաւոր տան գործէր» (Փիւ., Ի Յովնան, 609): Անդորր գրի եւ ընդոյր:

Հակառակն ալ կը տեսնուի, Ը փոխեալ յԱ. այսպէս անկոյզ, փոխանակ ընկոյզ. շանթանկեաց (Ոսկ., Ա Տիւ., 138): Ընդ (Նւ., Քր., Ա) Թոռնեան, 472, ուղղէ անդ: Այսպէս եւ «ընդդէմ լինէր» ի Կորին (տե՛ս յիմ ծ. 27) Թուի «անդ դէպ լինէր»: Անդ (Ագաթ., 613, բ. տպ.) պիտի ընդ: Անդ (Ոսկ., Փիլիպ., 882) ուղղելի ընդ: Ապախտեն (Թուղթ Երեմիայ, 27) ուղղեալ է ապրիտեն. «Ի նմանութենէ երկաթագիր ձեռոյ տառիցդ Ա եւ Ը» (Ջրգ. Քեր., երես 637, ի ծանօթութեան): Ըմպահկեմ, անպահակիմ (Սեբեր., 185): Եգնակաւ (Կորին, Եգնակ կայ եւ Յոհ. Օձն.) Թուի Եգնակաւ, զի նախ Եգնիկ գրէ, եւ ոչ Եգնակ: Տատրսկեալ (Սարկ.) որ ի Փիւն գրի տատակեալ (տե՛ս Հիկգ.) Վերբարբար (Բիւզ., Ե, գ. 204) որ յերես 84, Դ, Ե գրի վերաբարբար:

Իսկ ընկողին, գոր կը յիշէ Հ. Այտընեան, կը գտնուի ի բարձրագոյն մատենագրութեան ի Պաւլոսի Թոթիւն առ Հոովմայեցիս, գլուխ ԺԳ, 13, յսկեբերանի Մեկնութեան Ա Տիւնութեայ, երես 119: Ընկողին բառի սխալ գրութիւն ըլլալն աստի եւս յայտնի է որ այժմու ռամիկն անկողին կ'ըսէ, եւ ոչ ընկողին: Նոր Հայկազեանի յիշած վկայութիւնքն ընկողնոց (Ի Թագ., ԺԱ, 2) եւ ընկողին (Յովբ, ԽԱ, 2) ուղղեալ են անկողնոց եւ անկողինք ի տպագրին Հ. Արսենի Բագրատունոյ:

Այսպէս է նաեւ ընթանոց բառն Ոսկեբերանի Եսայեայ մեկնութեան, 405 որ Թուի գրելի անթանոց (եթէ յանութ արմատոյն է, որպէս եւ անթանոցիկն Յովբայ):

Հ. Այտընեան կը յիշէ նաեւ Զգօնի առհաւատչէ եւ յղարկեմ սղութիւններն, փոխանակ առհաւատչեայ եւ յուղարկեմ (երես 73, ծան. 24): Առհաւատչէ բառի կը մերձեցնէ աշխարհաբար աւուրչէք, բերողչէք, կրողչէք բառերը (Քեր., երես 301): Անվաւեր է Զգօնի առհաւատչէն ոչ ինչ պակաս քան զՈսկեբերանին մաշկէ փոխանակ մաշկեայ (Մեկն. Մտք., Ա, 145):

Այս ամենայն գաղափարողաց խաղ եւ գրօսանք կը թուին ինձ. ուր որ -եայ¹⁷ գրելու է՝ կը գրեն -է, ուր որ -է գրելու է՝ կը գրեն -եայ. այսպէս «Ատեայ եւ մերժեայ» (Ոսկ., Նւ., 209) փոխ. «ատէ եւ մերժէ». խախտեայ (Ոսկ., Կոդոս., 586) փոխանակ խախտէ. տարէք (գոր եւ կը յիշէ Հ. Այտընեան, Ե. 73, ծ. 24) փոխ. տարայք. Ելէք կալէք, փոխ. Ելէք կալայք. Եղեայ (Ոսկ., Փիլիպ., ԺԵ., 507) փոխ. Եղէ: «Արագատեսութեան աչօք գերկար հեռաստանէն տեսանել» (Փիւ., Լիմ., 151), այսինքն հեռաստանեայն: «Հերակլէս զանդէն Գերոնեայ ընդ այս շաւիղ վարեաց» (Ջրգ. Քեր., Ե. 647, ծան. 2 [Շի. այսինքն զանդեայն]): «Եւ ուման (գՅարդգոն կարծեն) գիերիոնայ զանդուցն զճանապարհ, ընդ որ Երակլէս ած» (Փիւն, Յառաջախն, Բ, 101): «Հերակլէս, ասեն, զանդէս Գերիոնի ընդ (այս՞) շաւիղ վարեաց» (Անանիա Շիրակացի, երես 48, տպ. Ք. Պատկանեան, Պետրբուրգ, 1877). գրելի էր զանդեայս. ծանօթ է առասպելն Գերիոնի իշխանին յերթիկա կղզուջ, որ ունէր անհամար նախիրս արջառոց. Հերակլէս հրամանաւ Երթիթեայ կուգայ յերթիկա, կը սպաննէ գիերիոն, եւ զանդեայս նորա կը տանի ի Տիրիսթոս քաղաք Պելոպոնեսի (Tirynthe) (տե՛ս Վիրգիլի Ենէական, Թրգմ. Հիւրմիւզեան, գիրք է, տող 671 ուր դնի արջառք, եւ գիրք Ը, տող 206 ուր դնի գուարակք): Անդեայք Գերիոնի կը յիշուին եւ ի Նոնոսի Մեկնութեան առասպելաց, Գ, բ. «Սոքա (այսինքն Մոդոն եւ Տեղեգոնոս) աւազակք գողով, Հերակլէս կալեալ սպան զնոսա, անցանելով վասն անդիոցն Գերիոնեայ»: Ուն (Գար., 442) սխալ կը համարի զանդէս Գերիոնի եւ կ'ուղղէ զԱնտէսգերիոն. «Հերակլէս նոյն ճամբէն վուրնտեց զԱնտէսգերիոն», չփոթելով զանդեայս Գերիոնի ընդ Անտէսի (Antée):

«Ոչ արհամարհեայ» (Ոսկ., Եփես., 819-820) փոխ. «ոչ արհամարհէ»: «Թոյլ տայ եւ ներեայ» (Ոսկ., Բ, 618-619) փոխ. ներէ: Երկնեայք (Ոսկ., Ա, 189) փ. երկնէր (տե՛ս «ատեամ, երկնեայք», փրփրեայք, Այտըն., Յաւելուած, Ե. 460): Իսկ յՈսկ., 432, գրեալն «Մարդ զմահ արհամարհէ» յառաջին տպ. գրեալ է արհամարեայ, 140: Ոսկ., Մեկն.

¹⁷ Վերջաճանցների առաջ գծիկը մեզանից է (ՄՄ):

Բ Տիւ., ա. տպ., երես 333, «Որ պատուեայ զբահանայն» գրուածն ուղղեալ է յ'բ. տպ., երես 185, պատուէ: Իսկ գոր Հայկգ. կը գրէ յՈսկեբերանի Երթայեցոց մեկնութեան, ԼԱ, «Հայ, հեծեայ, յոգւոց հանէ» (առաջին տպ. երես 297), յ'բ. տպ., երես 563, գրեալ է հեծէ:

Այսպէս է անշուշտ եւ մատակարարեայ (տպ. մատակարարեայ) (Ոսկ., Մեկն. Բ Տիւ., 253), փոխ. մատակարարէ, ինչպէս ունի յոյնն:

Ի կապեղէն (ՎՀ, Ա, 666), փոխ. ի կապեղայն: Որեք (Ագաթ., 584), որեար (Կորին): Ծակուրկեան (Սեբեր.):

-Եայ փոխ. -եայ՝ դիւրաւ դառնայ -է. խոստովանեայ (Գր. Արշ., Մեկն. ընթ., ԻԳ, 131) փոխ. խոստովանեա՛, գոր գրէք փոխեն խոստովանէ: Շանթանկեաց (շանթընկեաց) (Ոսկ., Ա Տիւ., 138): Հրամեայ (Ոսկ., Երբ., 481), փոխ. հրամէ (ի հրամեմ բայէ գոր տեսցես յառաջիկայս):

-Այ- շրջի յ'է- եւր, մէր, ձէն, փէտ. լայն = լէն. «Լէնին (տպ. լեմին) ճար կայ, նեղին ճար չիկայ» (Առած ազգային, Բգմ., 1875, 125բ):

Հայկազեանն ի բայն գտանիմ կը գրէ յՈսկեբերանի Փիլիպեցոց Մեկնութեան «Երթախիս ինչ գտայք յինէն», այլ տպագիրն կը կարդայ գտէք, երես 395:

Աթափոյմն = սայթափումն. «Ի բայ արարէք զխոջ ի ճանապարհէ ժողովրդեան իմոյ: Ակիղաս գայթազդութիւն ասէ, Միմաբոս սէթափոյմ ասէ» (Ոսկ., Նւ., 433), տպ. սթափոյմն, ւ նշանագիրն ի կարդացուած է:

Յղարկեմ, գոր միայն ի Զգօնէ կը յիշէ Հ. Այտընեան, կը գտնուի եւ յԱգաթանգեղոս, 122, 601 երկիցս, 638, ի ճառս Յոհ. Մանուկունոյ երես 59, 176, 179. ամէնքն ալ անվաւեր են, յետին դարուց գրչութիւնք են եւ ոչ վաւեր են, յետին դարու մատենագրաց: Յղարկաւոր հինգերորդ դարու մատենագրաց: Յղարկաւոր (Ոսկ., Մտք., Բ, 432). յղարկեմ (Ոսկ., Մտք., Բ, 436, 544). յուղարկեմ (Ոսկ., Մտք., Բ, 433). յղարկիմ (Ոսկ., Մտք., Բ, 433). յղարկեմ (Ոսկ., Նւ., 122):

Այսպէս անվաւեր է եւ պատրճակ սղութիւնն (Ոսկ., Մտք., Գ, 67), փոխ. պատրոճակ: Յուրթ (Մանդ., 160):

Հ. Այտընեան կը գրէ. «Ուրիշ կերպարանափոխութեանց մէջէն նշանաւոր են» առաջել,

(ումկ. առջել), հրամեմ (փոխ. հրամայեմ), յետ (փոխ. յետս), ի ներս (փոխ. ի ներքս), «Եւ մանաւանդ երմեակ, (ումկ. երմեկ) միջարկութիւնը. եւ դարձեալ ն վերջաւորութեան թողուիլն ըստ ռամկօրէն լեզուի սովորութեան» (երես 73): Զորալիզ յիշէ Այտընեան յերես 74, ծան. 26. զորալիզք (Պոր., Բ, Ի. Կարինեանի երկու օրինակք ունին զորալիզքն):

Առաջել բառի օրինակ կը բերուին «Նտ ածել գառաջել (փոխ. գառաջեալ) իւրով» (Բիւզ., 166). «Յիւր յառաջել»:

«Կապել զիւրով առաջել» (Բիւզ., 70), «Իւր յառաջել» (Բիւզ., 115): «Զառաջեալ» (Բիւզ., 134, 194, 206): «Ընդ կարասիւ» (տպ. կարասիւ) (Ոսկ., Ա Տիւ., 42):

Այսպէս եւ զիւրեալ, զիւրեւ անխտիր կը գտնուին ի բարձրագոյն մատենագրութեան. զիւրեալ (Պոր., Ա, Ժգ, երես 30), զիւրեւ (Մրկ., ԺԴ, 51), «ընդ իւրեւ» (Բիւզ., 138):

Այսպէս եւ ստորեալ, ստորեւ. «Լցին զառ ի ստորեւս ամենայն» (Ագաթ., 554, բ. տպ.), 2 Աբրահամ Երիցու ունի «Լցին զառ ստորեալն ամենայն»:

Հրամեմ կը գտնուի բարձրագոյն մատենագրութեան մէջ առ Սեբերիանոսի, երես 48. «Եւ զայն եւս հրամեաց ի բայ մերկանալ», եւ առ Ոսկեբերանի Մեկն. Երբ., 481. «Եթէ զայն որ առ իսն յանցանիցէ եւ չանայցէ հրամէ (տպ. հրամեայ), հատանել եւ ի բայ ընկեւնուլ»: Եփր., Համաբ., 24, 260: Հրամեմ ոչ է սղութիւն հրամայեմ բայի, որպէս կը համարի Հ. Այտընեան. ինչպէս այլ են կոյս, պատուէր, չափ եւ կուսան, պատուիրան, չափան, այսպէս եւ այլ են հրամ եւ հրաման: Տե՛ս ի Ջրգ. Քեր., երես 692. «Նոյնականք (մասնիկք), որ գոգցես անփոփոխ թողուն զմիտս բառին: Հրամ, հրաման. նիշ, նշան. հրաւեր, գրէ ի ծանօթութեան. «Հրամ, յորմէ հրամեմ, հրամատար, հրամատու, հրամատութիւն, որպէս եւ պատուէր ուղղականն պատրիարքայան (Նիշէ), պատուիրագանցութիւն (Յոհան Մանուկունի ստէպ)»: Հրամ կը գտնուի յՈսկեբերանի Մեկն. Եսայեայ, 79. «Մարուի յՈսկեբերանի Մեկն. Եսայեայ, 79. «Մարգարէս առ հրամ (տպուած է հրաման) բագարէս առ հրամ (տպուած է հրաման) գուգուս տանել ընդ իւր»: Ի հրամ բառէ են ուրեմն հրամեմ, հրամատար (Դանիէլ, 2, 4, 5.

անունն, զոր այժմ ոմանք ուղղագրել կամին Գարբերդ:

Ե. 73-74. «Ածանցներու մէջէն յիշենք -ուկ մասնկաւ ածականներն, որ աշխարհաբարին կերպով մը յատուկ եղած են՝ մանաւանդ հիմակուան ընտանեկան լեզուին մէջ. անդէկուկ, գաղտուկ, մինակուկ, ողորմուկ, տափուկ, եւայլն. նոյն մասնիկն հին գրաբարի մէջ հաւասարօրէն Բիւզանդայ եւ Զգօնի կարգին մնացած է: [Ման. 28] Բանտերթուկ, գաղտուկ (Բիւզանդ.), աւաղուկ (Զգօն, 391), միայնուկ (Զգօն, ԺԱ, եւ Եփր., Թղ., երկիցս), յատուկ (այսինքն «գտնեալ») (Եփր., Բ Կոր., Արար. երկիցս), պարծուկ, պարտուկ (Զգօն), գեղջուկ, յատուկ (Դ. Անյ.): Սեռուկ իշխանին ալ՝ հինգերորդ դարու հայ ժողովուրդն իւր լեզուան այս անունը տուած է»: Այլ գաղտուկ մակբայ է ի Բիւզանդ. եւ այլուր, եւ ոչ ածական: Գաղտուկ կայ ի Բիւզանդ. «Գնացին գաղտուկ» (Դ, 20), յ'Բ Մկբ., 2, 11. յ'Գ Մկբ., Դ, 10. «Գողացան որդիքն քո՝ գաղտուկ ի քէն» (Եփր., Սամ., 367). «Նլանէին գաղտուկ ըստ պահակապանսն Հոռոմոց գիշերայն» (Եւ., Եկեղ., Պտմ., երես 158). «Յղեցին առ արքայն գաղտուկ» (Եւ., Եկեղե. Պտմ., 132). «Ուսուցանէր գաղտուկ» (Եւ. Պտմ., երես 257). «Այր բարեկամութեան գաղտուկ ունէր» (Եւ., Պտմ., երես 656). Կոչ. ընծ., ԺԲ, 207:

Աղտաղտուկ [...]:

Գեղջուկ (Ոսկ., Երբ., 514). վաղախաւուկ (վաղախատուկ) (Ոսկ., Մտք., Բ, 557), վաղախաւուկ (Ոսկ., Եւ., 46. Ովսէէ, Թ, 10), երագանցուկ (Ոսկ., Եւ., 119). փափուկ [...], զնատուկ (Ի ՎՀ, Արեւ., 88):

-Ուկ մասնկաւ ածականներ կը գտնուին եւ ի բարձրագոյն մատենագրութեան. այսպէս գաղտուկ. «Գաղտուկ եւ ի ծածուկ գործին» (Ոսկեբ., Ա Տիմ., երես 137). «Զգալուստ աստուածութեանն աւետարանես, եւ գաղտուկ խօսիս» (Կոչ. ընծ., 2Բ, 207). որպէս եւ յատուկ, զոր Հ. Այտրենեան Զգօնի եւ Անյաղթի կարգերուն միայն կը սեպակաւնէ. «Տեսանե՞ս զի ամենայն ուրեք միայն եւ յատուկ մնացեալ էր» (Ոսկեբ., Բ Տիմ., 272), յորմէ եւ յատկութիւն. «է երկիր ցամաք եւ ցուրտ, եւ միաբանի ընդ ջրոյ յատկութեամբ ցրտութեանն» (Բրս., Վեցօր., Դ, 77):

Շառաչուկ (Ոսկ., Մտ., 64). խուսափուկ՝ «Աղուէս նենգաւ որ է եւ խուսափուկ եւ խաբու» (Բրս., Վեցօր., Թ, 184). «յեղյեղուկ խորհուրդ» (Բրս., Վեց., Բ. կայ եւ յԱզաթ.):

Վաղվաղուկ կայ յԵփր., Համաբ., այլ կայ եւ յԱռակս, ԺԲ, 19. ԻԱ, 5. Ոսկ., Մտք., Բ, 557, Բրս., Վեց., 115 (տպ. վաղվաղում, այլ Անտոնեանցն վաղվաղուկ):

Գոյական են թեփուկ, խոլումուկ, ընչուկ, բուսուկ (Եփր., Ա, 423), իշուկ (Ոսկ., Մտք., Գ, 53), ջերմուկ (Բրս., Վեց.), մժղուկ (նուագական մժիխ բառի), խոստուկ (Նզնիկ, 136), միայնուկ (Եփր., Ա, 430, 443), որթուկ (Ոսկ., Մտք., 725), թգուկ (Ոսկ., Ա Տիմ., 29, 155), հարցուկ, եղուկ, տաղտուկ:

Բայց Հ. Այտրենեան ինչո՞ւ չիշեր եւ -իկ մասնկաւ ածականներն, որ նոյնպէս այժմու աշխարհաբարին սեպակաւ են. անուշիկ. գոյական աղբարիկ, կամ եղբայրիկ, բուրիկ, պաչիկ, թաթիկ, պաչիկ ընել, տոտիկ: Եւ բարձրագոյն մատենագրութեան մէջ յաճախ գործածուած է, զոր օրինակ՝ ուռուցիկ, սակաւիկ, փոքրիկ, մանրիկ, լոիկ, մրգիկ, հայրիկ, տղայիկ (Բիւզ.), հացիկ, ջրիկ, կերակրիկ, իւղիկ, խցիկ, խղիկ, տնիկ, վանիկ, սենեկիկ, կտիկ, չնչիկ (Նզնիկ, 147):

Իսկ Սեռուկ իշխանին անունն առաջին անգամ հինգերորդ դարու մատենագրութեանց մէջ գրուած ըլլալով եւ չկարեմ ընդունել թէ «Հինգերորդ դարու հայ ժողովրդական լեզուին» յատուկ է այս անունն: Ի Հինգերորդ դարու կը յիշուին առ կենդանութեամբ մեծին Սահակայ այլ երկու անուանք -ուկ մասնկաւ. Հաւուկ ի Կուկայառճոյ, եւ Տիրուկ ի Վանանդայ (տե՛ս Մ. Ոոր., Գ, կե). կայ առ Նղիշեայ եւ Այրուկ Սիկունի. «Փոքրահասակ այրուկ մի» (ՎՀ, Ա, 7):

Ե. 74-75. «Ութիւն մասնիկն եթէ արդի լեզուին մէջ քանի մը բայանուանց վրայ ներելի եղած է աւելցընել, ինչպէս խաղութիւն, հանգստութիւն, եւայլն, պատճառն այն է՝ նոյն բայանուանց նաեւ իբրեւ ածական գործածուիլը. բայց նոյն Բիւզանդայ եւ Զգօնի կարգերէն այնպիսի անսովոր ութիւններ ունին, որոնց թէ իրօք ռամկական էին, թէ անձնական, թէ սխալական գործածութիւններ, դժուարին է որոշ մեկնութիւն մը տալ»:

Այդ Բիւզանդայ եւ Զգօնի կարգերուն անսովոր ութիւններուն վերայ պիտի խօսիմ ի Քննութեան Բիւզանդայ: Ըսեմ միայն այժմ թէ հանգստութիւն բառն, զոր արդի լեզուի բառ կը համարի Հ. Այտրենեան (կայ յՈսկ., Մեկն. Հն., 298) գոնէ 1000 տարուան հնութիւն ունի եւ կը գտնուի ի գիրս. «Ցանկացեալ տեսանել զարձանն կնոջն Լաւթայ (այսինքն Լովտայ), երթեալ դադարէ անդ հանգստութեամբ եւ ի նիրհելն իւրում՝ ձայնէ հոգին օտար ի բերանոյ կնոջն քարացելոյ եթէ՝ Մնցիս որդի աշխարհակալ» (Թովմա Արժրունի, տպ. Գ. Պատկանեան, Պետրբուրգ, 1887, երես 100). այս բառ թերի է ի տպագրին Կ. Պոլսի 1852 ամին, զի ամբողջ հատուածս գեղջեալ է: Հանգստութիւն կայ ԺԲ եւ ԺԳ դարուց գրուածոց մէջ ալ. տե՛ս ի Վարս Հարանց:

Տագնապութիւն (Ոսկ., Մտք., Ա, 229. Ոսկ., Մտք., Բ, 437), վտանգութիւն (Ոսկ., Եւ., 179), դարմանութիւն (Ոսկ., Եւ., 453-454), նախանձութիւն. «Արդ իբրեւ այս ամենայն նախանձութիւն քո ի քեզ հաստատին» (Դաւթի Անյաղթի վարդապետի Հայկազնի ասացեալ գովեստ ներբողական ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի եւն «Սուրբ Լեր, խորան լուսոյ», Բ. երես ընդօրինակութեան Հ. Մատթիայ):

Ե. 74, Ժ. 28. «Զգօն գրքին մէջ տեղ մը հանգիստ գոյականն ալ աշխարհաբարի նման ածական եղած կ'երեւայ. ,,Հանգիստ են, զի ակն ունին հանգստեան" (երես 179), ինչպէս նաեւ Փարպեցին ածականաբար ըսած է. ,,Տեղի ինչ ամբոց"» (երես...). «ամբոց վայր» (ՅՏ. Կթ., երկիցս). «Կայր ի հանգստի» (Բիւզ., 20):

Զգօնի մէջ թերեւս «ի հանգստի են» գրուածն՝ գաղափարող ոմն գրած է գեղջելով զի նախդէրն «հանգստի են», եւ «հանգստի են»ն փոխուած է «հանգիստ են»: Բայց համարինք թէ Զգօնի թարգմանիչն զհանգիստ գոյականն ածականօրէն առնելով գրած է ստուգիւ «հանգիստ են». ոչ նա կրնայ մեղադրուիլ հանգիստ գոյականն ածականաբար գործածած ըլլալուն, եւ ոչ Փարպեցի որ զամբոց գոյականն ածականաբար վարած է ի «տեղի ինչ ամբոց»: Բարձրագոյն մատենագրութեանց մէջ «հանգիստ են» գոյականն եւ թէ՛ ածական են բազում բառեր թէ՛ գոյական եւ թէ՛ ածական են միանգամայն. այսպէս պատուհ, անապատ, շփոթ, յոյզ, անհոյժ (տե՛ս Թոռն., 272), շփոթ, յոյզ, անհոյժ (տե՛ս Թոռն., 272), շփոթ, յոյզ, անհոյժ (տե՛ս Թոռն., 272), ապառաժ, կագ, խրախման, շոյ, առապար,

արամուր, ափափայ, բոգանոց, դալար, ջեր, դաշտան, դառնիմ, մութ ած. (Եւ., Պտմ.). երաշտ, ածական առ բուն հինսն (Ոսկ., Եւ., 394), գոյական առ Ոոր. եւն. պարսաւ, ածական առ բուն հինսն, գոյական առ Ոոր. (ընենլի). խոց, ածական առ բուն հինսն (Եւ. Ոսկ., Բ Տիմ., 201), գոյական յետ Ե դարուն. կագ, ածական եւ գոյական առ բուն հինսն. «մարմանդ տեղի» (Նզնիկ):

Ե. 75. «Վերջապէս կազմութեան եւ ձևի կողմանէ յիշուելու արժանի են նաեւ Փարպեցւոյն բազայ (երես...), զինչպիսի (երես 83, Փարպեցի երկիցս 76), խեղացի (երես...), շուտութիւն (երես...), որզինչեւէ բարով (երես...), պատասխան (երես 126) բառերն, եւ դրեկ շահստանի ու քարածեռ ամփոփմունքներն, որ վերջին դարերու սեպակաւ են»: Եւ Հ. Այտրենեան կը յաւելու ի ծանօթութեան [Ժ. 30]. «Պատասխան ռամկօրէն ձեւը հինգերորդ դարու համար դեռ շատ կանուխ կ'երեւայ, մանաւանդ միայն մէկ տեղ մը գտնուած ըլլալուն համար: Նոյնը կ'երեւայ թէ ըսելու է Զգօնի յղարկել սղմանը համար ալ: Զինչպիսի՝ նաեւ Անյաղթի կարգէն անգամ մը գործածուած կայ». «Զինչպիսի հնարիւք լուծանել կարասցուք զկապ սիրոյ» [մատիտով գրուած երկու տող անընթեռնելի են դարձել. ՄՄ]. Մ. Ոոր., Ա 24: «Զինչպիսի՝ չափք ջրոց՝ զայն որ ի քառասուն եւ յինն կանգուն վերանայր բոցն շիջուցանել կարէր» (Կոչ. ընծ., 24): Զինչպիսի կայ երկուս եւ ի բարձրագոյն մատենագրութեան. «Տեսանե՞ս, զինչպիսի՝ պտուղ համբերութեանն է» (Ոսկ., Եւ., 105). «Տես, զինչպիսի՝ կերակուր ուտէին» (Ոսկ., Եւ., 120). «Որպիսի՞ ինչ չար, կամ զինչպիսի՞ ինչ վնաս առ յինն քեզ բերաւ» (ՅՏ. Կթ., 168. ա՛յլ օր. ունի «կամ որպիսի՞ ինչ վնաս»):

Զինչպիսի. կայ եւ ինչպիսի. «Յինչպիսի՛ պատճառս» (Ձախշ., Բառ. հայ -իւ., ի Յ ի կարգին). «Յինչպիսեաց մեզ եւ յորպիսեաց մեզ եղեալ գոյացաւ» (Գր. Նիւս., Կազմ., ԼԲ):

Բազայ, եթէ ստուգիւ Փարպեցի այսպէս գրած է, հակառակ կ'ելնէ Հ. Այտրենեանի գրածին յերես 73 ԳՆՆ. Քերականութեան որ-այ երկբարբառի սղուը կը նշանակէ ի Հինգերորդ դարէ. հոս ընդհակառակն՝ տուղ (ամփոփ) վանկն փոխուած է յ'այ երկբարբառ, բազայ փոխանակ բազէ:

«Սա տուփեալ Ինիպեա գետոյ՝ որ ի գաւառին էր, եւ այնմ գետոյ նմանեալ Պիսիդոն շաղաչարի ընդ աղջկանն» (Ի, Բ). «Դափնէ աղջիկ էր, ի Լազոն գետոյ եւ յԵրկրէ զծնունդն ասեն բարեբախտեալ» (Դ, Ժ): «Յայնկոյս գետին մեծի» (Սեբեր., 54. Բ. Պատկ., 30, ունի գետոյն). զգետոյն անդ, 186: «Անցին նոքա զգետաւն» (Սեբեր., 168), որ այլուր միշտ ասէ զգետով: «Կապեցին կամուրջս նաւեայ ի վերայ գետին (այսինքն գետոյն) մեծի» (Կիր., Պտմ.). այսպէս գրէ Նոր Հիկգ. ի նաւեայ, այլ տպագիրն Ս. Լազարու Կիրակոսի Գանձակեցոյ, յերես 221, ունի «ի վերայ գետոյն մեծի»: Նոր Հայկագեանն կը նշանակէ բաց ի գետ, գետոյ, գետով հոլովմանէն, եւ գետ, գետի, գետաւ. գործիականին օրինակ կը բերէ զՆոնոսի վերոյեղեալ վկայութիւն, իսկ սեռականին օրինակ կը բերէ ի Ոորենացոյ Թղթոյն առ Սահակ Արծրունի, երես 295. «Անցանէր յայնկոյս գետին մեծի, շինէր իւր խրճիթ առ ստորոտով քարին փոքրագունի»: Զարմանալի է որ ի Պատմութեան իւրում գետ, գետոյ հոլովով Ոորենացին («Առ եզերք գետոյն», Ա, Լ. «Ի միւս կողմանէ գետոյն». անդ), յանկարծ մոռանալով զմիակ սովորական հոլովումն հինգերորդ դարու՝ գրած ըլլայ գետի: Առաւել զարմանալի է հրատարակչաց թողուլն զվաւերական ընթերցուած գետոյն, որ կը գտնուի իւրեանց մատենադարանին Զ ձառնարի յերեսն յձա, եւ գրելն ընդ ուսմիկ գաղափարողաց գետին:

Մի, միոյ, միով. գաղափարողք կը գրեն եւս միաւ. «Մզեցաւ (գեղմնն) եւ լցաւ ի նմանէ կրաւ միաւ ջուր» (Նփր., Մեկն. Դատ., երես 336):

Սեղան, սեղանոյ, սեղանով. գաղափարողք կը գրեն եւս սեղանաւ. «Սեղանաւ կապեալ էին» (Նփր., Մեկն. Արար., երես 70). «Բրիստոսի՝ սովորական սեղանաւն ի վեր-

նատանն կատարել զխորհուրդ» (Յոհ. Օձնեցի, Ատենք., տե՛ս սովորական ի Հիկգ.). «Սրբազան սեղանաւ» (Գր. Մազխարոս, տե՛ս սրբազան ի Հիկգ.):

Յորեն, ցորենոյ, ցորենով (Զրգ. Գեր., երես, 23). գաղափարողք կը գրեն եւս ցորենաւ, ցորենեաւ. «Զի՞նչ է յարդ առ ցորենաւ, ասէ Տէր» (Նրեմիա, ԻԳ, 28). «Հրաման ետ Յովսէփ լնուլ զամանս նոցա ցորենեաւ» (Նփր., Մեկն. Արար., 112):

Խնդիր, երես 77-78. «Շատ նոր լեզուաց հետ մեր նոր հայերէնն ալ հայցականն ուղղականին նմանցուցած ու միացուցած է. առաջնորդ ունենալով իրեն գրաբարի ալ եզակիին մէջ նոյնը նոյնպէս գտնելը, որ յանգագայս ճամբայ կը բանար նոյնն ընդհանրացընելու, այսինքն յոգնակիի մէջ ալ երկու հոլովները նոյնացընելու: Որչափ որ այս յոգնակի հոլովներուն պարզուածքը կամ միօրինակութիւնը նորութիւն մ'ալ է, հին մատենագրութեան մէջ հոս հոն գտնուած մնացորդներ կը ցուցընեն ըստ բաւականի՝ թէ այն միօրինակութիւնը շատոնց սկսած էր լեզուին մէջ. եւ կը կարծենք մանաւանդ որ նոյն ատենուան ուսմիկին աւելի սովորական կերպն էր. բայց դեռ անորոշ կերպով մը, երբեմն ուղղականը հայցականի տեղ, եւ երբեմն հակառակը. ինչպէս արդէն գրաբարի մէջ նոյնպիսի գործածութիւն մը մեզի կատարեալ աշխարհաբար կը հնչէ» [էջ 77-78]:

«Անգիր ժամանակաց երգերէն՝ Ընկէց ի մէջօրիորդին Ալանաց, եւ շատ ցաւեցոյց զմէջօրիորդին» [էջ 78, ծ. 34]: - Բիւզանդայ կարգէն¹⁹

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻՉԱՆԴԱՑԻ

¹⁹ Սեւազրութեան էջ 145-ի այս բառով ընդհատուած է Նորայրի այս աշխատութիւնը (ՄՄ):

I NUMERALI DISTRIBUTIVI IN GRECO, ARMENO, IRANICO E NELLE LINGUE SEMITICHE

1. Il sistema dei numerali è notoriamente più refrattario di altri àmbiti linguistici all'influenza esercitata da lingue straniere. L'influsso iranico però non ha risparmiato neppure questo settore, anche se ovviamente è avvertibile in ben più rilevanti proporzioni nei sostantivi, negli stessi aggettivi, nei verbi e negli avverbi. Basterà ricordare i numerali armeni *hazar* «mille» < part. m.-pers. *hazār*, (neopers. *hazār*, cf. av. *hazaŋra-*), e arm. *bewr* «diecimila» < part. m.-pers. *bēvar* (neopers. *bēvar*, cf. av. *baēvar-*).

Ma un'analisi più approfondita ci permette di scoprire indizi di un altro possibile influsso iranico anche in quest'àmbito generalmente meno aperto a influssi esotici. In armeno classico i procedimenti di formazione dei numerali distributivi sono due:

- la pura e semplice ripetizione della forma del numerale cardinale, come
  - arm. *mi* «uno»
  - arm. *mi mi* «a uno a uno, uno per ciascuno»
- o l'aggiunta dei suffissi *-kean*, *-kin* con cui si formano anche i numerali collettivi, quindi
  - arm. *erkow* «due»
  - arm. *erkokean*, *erkoġin* «ambidue, tutti e due; a due a due, due per ciascuno».

2. Il procedimento più specifico ed esclusivo per indicare il valore distributivo è quindi la ripetizione del numerale cardinale, ed è questo un procedimento già ben usato nel più antico testo armeno, cioè nella versione armena della Bibbia.

Il greco, come è noto, non ha delle forme particolari per i numerali distributivi, che vengono normalmente indicati con i numerali cardinali all'accusativo preceduti dalle preposizioni *ἀνά* o *κατά*. Analogamente anche un sostantivo all'accusativo preceduto dalle stesse preposizioni *ἀνά* o *κατά* viene ad assumere un valore distributivo. Questo modo di esprimere i distributivi è quello generalmente usato anche nel greco neotestamentario, ed i traduttori armeni lo hanno reso con la ripetizione del numerale cardinale:

Lc. 9,14	ἀνά πεντήχοντα
	arm. <i>yisown yisown</i>
	vulg. <i>quingagenos</i>
Lc. 10,1	ἀνά δύο
	arm. <i>ġrkows erkows</i>
	vulg. <i>binos</i>
Mt. 20,9	ἀνά δηνάριον
	arm. <i>mġn</i> (1) <i>mi dahekan</i>
	vulg. <i>singulos denarios</i>
Mt. 20,10	ἀνά δηνάριον
	arm. <i>mġn</i> (1) <i>mi dahekan</i>
	vulg. <i>singulos denarios</i> .

Piuttosto anomalo appare quindi il caso di Lc. 9,3 dove in corrispondenza di *μήτε ἀνά δύο χιτῶνας ἔχειν* (alcuni codici hanno però la variante *ἔχετε*) la versione armena ha *mi* (2) *erkows handerjs ownicik*,